

บทที่ ๔

ศึกษาหลักธรรมและองค์ความรู้ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์คฤหัตถ์ทีปนิมหาคัณฐี

บทนี้เป็นศึกษาเนื้อหาหลักธรรมและองค์ความรู้ที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์คฤหัตถ์ทีปนิมหาคัณฐี เริ่มตั้งแต่เรื่องการทำสังคายนาทิ้งในชมพูทวีปและในลังกาทวีปการจัดรวบรวมพระธรรมพระวินัยให้เป็นหมวดหมู่ มีการอธิบายหลักธรรมที่สำคัญ คือ ปฏิจจสมุปบาท, การแสดงธรรมจกกับปวัตตคนสูตร, พุทธอุทานคาถา, อริยสัจ ๔, อนัตตลักขณสูตร, การกำเนิด ๔, อารมณ์แห่งการปฏิสนธิ, องค์ประกอบของการเกิดเป็นมนุษย์, การส่งสาวกไปประกาศพระศาสนา, และการอนุญาตสาวกบรรพชาด้วยไตรสรณคมน์เป็นต้น

๔.๑ การทำสังคายนาพระไตรปิฎก

คำว่า “สังคายนา” ได้แก่ การรื้อยกรอง การชำระสะสางตรวจสอบชำระพระไตรปิฎกให้เป็นแบบเดียวกันมาจากภาษาคำว่า “สสังคายนา” ประกอบด้วย ส บพหน้า เค ธาตุ ในอรรถว่า สวด ยุ ปัจจัย แปลง เอ เป็น อาย ยุ เป็น อน อา อิตถิลิงค์ แปลว่า “การสวด” หรือ “การสาธยายพร้อมกัน” หมายถึงการประชุมตรวจชำระสอบทานและจัดหมวดหมู่พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมิให้ผิดพลาดคลาดเคลื่อนแม้แต่อักขระเดียว เมื่อชำระเสร็จเรียบร้อยแล้วพระสงฆ์ในที่ประชุมจะพร้อมใจกันสวดร่วมกันทั้งหมด

๔.๑.๑ ปฐมสังคายนา

หลังจากพระพุทธเจ้าได้เสด็จปรินิพพานไปแล้วพระองค์มิได้มรณมอบหมายให้พระเถระรูปใดรูปหนึ่งขึ้นเป็นพระศาสดา แต่ได้ทรงมอบหมายให้พระธรรมวินัยเป็นตัวแทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยพุทธพจน์ว่า

“โย โว อานนท มยา ธมโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺหุคฺคโต

โส โว มมจฺจุเยน สตฺถา”^๑

แปลว่า “ดูก่อนอานนท์! ธรรมและวินัยใด ที่เราได้แสดงแล้ว และบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลายโดยกาลที่เราล่วงลับไป”^๒

การทำปฐมสังคายนาท่านพระมหากัสสปะได้ปรารภเรื่องสุภทัตภิกษุผู้บวชเมื่อแก่ได้กล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัยว่า “อย่าได้เศร้าโศกเสียใจกันไปเลย บัดนี้พวกเราพ้นจากพระ

^๑ บาลีคฤหัตถ์ทีปนิมหาคัณฐี, ผูกที่ ๑.๓.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๕.

^๓ บาลีคฤหัตถ์ทีปนิมหาคัณฐี, ผูกที่ ๑.๑.

มหาสมณะพระองค์นั้นแล้วแต่ก่อนพวกเราถูกพระองค์เบียดเบียนว่ากล่าวด้วยการดักเตือนว่า นี่ควร
นี้ไม่ควร สำหรับพวกเธอทั้งหลาย บัดนี้พวกเราสบายแล้ว พวกเราต้องการทำสิ่งใด ก็ทำสิ่งนั้นไม่
ต้องการทำสิ่งใดก็ไม่ทำสิ่งนั้น”^๔ และปรารถนาที่จะทำให้พระธรรมวินัยรุ่งเรืองอยู่สืบไป หลังจาก
ถวายพระเพลิงพระพุทธรูปแล้วจึงนำเรื่องนี้เข้าที่ประชุมสงฆ์พร้อมกับเสนอให้มีการสังคายนา
พระธรรมวินัยโดยให้เหตุผลว่า ถ้าหากปล่อยเนิ่นนานไปสิ่งที่ไม่ใช่ธรรมไม่ใช่วินัยจักเจริญ สิ่ง
ที่เป็นธรรมเป็นวินัยจะเสื่อมถอย พวกอธรรมวาที อวินยวาทีได้พวกแล้วจักเจริญ ฝ่ายธรรมวาที
วินยวาทีจะเสื่อมถอย^๕ นอกจากนี้พระมหากัสสปะเถระยังมีเหตุผลส่วนตัวท่านที่จะต้องพิทักษ์สา
สนธรรมอันเป็นตัวแทนของพระศาสดาไว้

เพราะเหตุนี้ท่านมหากัสสปะก็ได้เริ่มชักชวนพระอรหันต์ร่วมประชุมกันทำ
สังคายนาพระวินัยจึงชักชวนภิกษุเถระผู้เป็นพระอรหันต์โดยคัดเลือกเอาเฉพาะที่ได้บรรล
ปฏิสัมภิทามรรคเท่านั้นจำนวน ๕๐๐ รูป รวมทั้งท่านพระอานนท์ผู้ซึ่งทรงจำพุทธพจน์ที่เป็นพระ
ธรรมเอาไว้ทั้งหมดเปรียบเหมือนกับเรือนคลังแห่งพระสัทธรรม

ในที่สุดมติที่ประชุมของเถระทั้งหลายในคราวนั้น กำหนดให้มีการสังคายนาพระ
ธรรมวินัย โดยใช้การสงฆ์ (สงฆ์ผู้กระทำ) ๕๐๐ รูปเป็นพระอรหันต์ล้วนๆ เพื่อประกอบกันเป็น
สังคีติกาจารย์และกำหนดให้ทำสังคายนาที่ลัดตบรรณคูหา ข้างเวภารบรรพต กรุงราชคฤห์ เมื่อพระ
มหากัสสปะเถระเลือกพระอรหันต์ทั้งหลายอยู่นั้นเลือกไปได้ครบ ๔๔๕ รูปก็เกิดปัญหาคือสังคายนา
ครั้งนี้จะขาดพระอานนท์เถระไม่ได้ เพราะท่านทรงจำพระธรรมวินัยได้ทั้งหมด แต่ถ้ายกท่าน
เข้าร่วมด้วยผิดมติที่ประชุม เพราะท่านยังเป็นพระโสดาบันอยู่ในที่สุดประชุมจึงเสนอให้พระ
มหากัสสปะเถระเลือกพระอานนท์เถระเข้าไปด้วยโดยให้เหตุผลว่า แม้พระอานนท์เถระจะเป็นพระ
เสขบุคคล (พระอริยบุคคลที่ยังไม่บรรลุลหัตถผล เป็นผู้ยังต้องศึกษา) แต่ท่านไม่ลำเอียงด้วยอคติ
๔ ประการ พระอานนท์เถระเป็นเหมือนคลังพระสัทธรรม เพราะได้สดับจากพระพุทธเจ้ามากกว่า
พระเถระทั้งหลายเป็นอันมากพระมหากัสสปะเถระจึงเลือกพระอานนท์เถระเข้าร่วมในการสังคายนา
และประกาศด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาให้พระสงฆ์ทั้งปวงยอมรับมติ ๓ ประการคือ

๑. ยอมรับให้พระเถระจำนวน ๕๐๐ รูป ที่คัดเลือกตามมติสงฆ์เป็นพระสังคีติ
กาจารย์มีหน้าที่ในการสังคายนาพระธรรมวินัย
๒. ใช้ถ้ำลัดตบรรพตข้างเวภารบรรพตกรุงราชคฤห์เป็นที่ทำสังคายนา
๓. ห้ามพระอื่นนอกจากพระสังคีติกาจารย์เข้าจำพรรษาในกรุงราชคฤห์เพื่อ

^๔ วิ.จุฬ. วิ.จุ. (บาลี) ๗/๔๓๗/๒๗๐, (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๕.

^๕ บาลีขุยหัตถปิพนีมหาคัมภีร์, ผูกที่ ๑.๕.

สะดวกแก่การบิณฑบาตและป้องกันผู้ไม่หวังดีทำอันตรายต่อการทำสังคายนา

เมื่อพระสงฆ์ทั้งปวงลงมดียอมรับเป็นเอกฉันท์แล้วพระสังคีติกาจารย์ทั้งหลายก็เดินทางเข้ากรุงราชคฤห์ขอพระบรมราชูปถัมภ์จากพระเจ้าอชาตศัตรูเรื่องการซ่อมวิหาร ๑๘ ตำบลสร้างสถานที่ทำสังคายนา ซึ่งพระเจ้าอชาตศัตรูทรงรับภาระเกี่ยวกับด้านราชอาณาจักรทุกประการ ส่วนท่านพระอานนท์เถระก็ได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุพระอรหันต์ก่อนการทำสังคายนา จึงเป็นอันว่าการทำสังคายนาในคราวนั้นทำโดยพระอรหันต์ล้วนทั้งหมด ๕๐๐ องค์ โดยเริ่มลงมือทำภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วได้ ๑ เดือน (เริ่มทำในวันเข้าพรรษา) มีพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นศาสนูปถัมภก ทำอยู่ ๗ เดือนจึงสำเร็จโดยที่ประชุมกำหนดให้สังคายนาพระวินัยก่อนเพราะถือว่าพระวินัยเป็นรากแก้วของพระพุทธศาสนาเมื่อพระวินัยยังดำรงอยู่พระพุทธศาสนาย่อมชื่อว่า “ดำรงอยู่” พระมหากัสสปะทำหน้าที่ปุจฉาทั้งพระธรรมและพระวินัย พระอุบาลีเถระทำหน้าที่วิสัชนา “พระวินัย” ท่านพระอานนท์เถระทำหน้าที่วิสัชนา “พระธรรม” ตามลำดับ

๔.๑.๒ ทุติยสังคายนา

สังคายนาครั้งที่ ๒ กระทำหลังจากพระพุทธองค์ปรินิพพานได้ ๑๐๐ ปีการประชุมสงฆ์ในครั้งนี้อยู่ในภายใต้การนำของของท่านยสะกากันทกบุตรมีพระสงฆ์ที่เป็นพระอรหันต์ ๗๐๐ รูปประชุมกันที่เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี โดยเฉพาะประกอบด้วยพระสงฆ์ชาวปาฬาลคณะสงฆ์ภาคปราจีนและคงมีในคณะสงฆ์แคว้นมคธและวัชชีจำนวนน้อยรวมอยู่ด้วย ซึ่งคณะสงฆ์ดังกล่าวเป็นคณะสงฆ์ถือคติเดิมของพระอรหันต์ในครั้งปฐมสังคายนาที่มีพระมหากัสสปะเป็นประธานได้พยายามที่จะรักษาพระธรรมวินัยตามแบบดั้งเดิมไว้ตามที่ได้อดกลกัน ไม่ยอมให้มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะใดๆ

สาเหตุการสังคายนาในครั้งนี้มาจากวัตถุ ๑๐ ประการที่ไม่ชอบด้วยพระวินัย^๖ เหตุเกิดที่นครเวสาลี ในแคว้นวัชชี โดยกลุ่มภิกษุวัชชีบุตรเข้าร่วมประชุมด้วยมีพระพระเรวตเถระซึ่งเป็นพระอรหันต์ที่มีความเชี่ยวชาญในพระสูตรเป็นองค์ปุจฉามีพระสัพพกามีเป็นองค์วิสัชนา^๗ การทำสังคายนาครั้งนี้เป็นสาเหตุให้กลุ่มพระสงฆ์ที่ไม่ได้เข้าร่วมประชุมทำสังคายนาบางส่วนก็ไม่เห็นด้วยกับการทำปฐมสังคายนาจึงได้แยกตัวออกไปทำสังคายนาตนเองและเป็นพระสงฆ์ที่มีจำนวนหม่มากไม่พอใจจึงเรียกพระสงฆ์กลุ่มนี้ว่า “มหาสังฆิกะ” ภายหลังได้แตกแยกออกเป็นนิกายมหายานซึ่งได้ปรับลักษณะบางส่วนให้เหมาะสมเข้ากับขนบธรรมเนียมประเพณีของแต่ละประเทศเพื่อสะดวกในการปฏิบัติตนเองและง่ายต่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

^๖ บาลีอุทฺตหิตทีปนิมิตฺตํ, ผูกที่ ๑.๑๑.ถึง ๑.๓๑.

^๗ วิ.จ. (บาลี) ๗/๔๔๖/๒๓๖, วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๖/๓๕๓.

๔.๑.๓ ตติยสังคายนา

สังคายนาครั้งที่ ๓ ทำที่วัดอโศการาม เมืองปาฏลิบุตรท่านพระโมคคัลลิตฺตฺสเถระเป็นประธานมีพระสงฆ์ที่เป็นพระอรหันต์ประชุมกัน ๑,๐๐๐ รูปหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานได้ ๒๓๖ ปี^๘ เพื่อชำระพระศาสนาให้บริสุทธิ์จากเดิรภัย์เข้าปลอมบวชในพระศาสนา โดยมีพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นศาสนูปถัมภกสิ้นเวลา ๕ เดือนจึงแล้วเสร็จ^๙

สาเหตุของการสังคายนาครั้งนี้ดังที่กล่าวแล้วว่ามีพวกเดิรภัย์เข้าปลอมบวชทำให้พระสงฆ์ที่บริสุทธิ์ไม่ทำสังฆกรรมร่วมกันเป็นเวลาถึง ๗ ปี ต่อมาความทราบไปถึงพระเจ้าอโศกมหาราชพระองค์จึงได้เริ่มทำการกำจัดพวกนอกศาสนา โดยมีพระบรมราชโองการให้พระสงฆ์ทั้งหมดพาวิปมาประชุม ณ วัดอโศการามพระองค์ประทับนั่งภายในม่านพร้อมกับพระโมคคัลลิตฺตฺสเถระรับสั่งให้เรียกพวกภิกษุที่ถือลัทธิเดียวกันนั่งเป็นกลุ่มๆ ตรัสถามและทรงวินิจฉัยตามคำแนะนำของพระโมคคัลลิตฺตฺสเถระว่าพวกใดเป็นมิชฌาภิกษุพวกใดเป็นสัมมาภิกษุ

ท่านพระโมคคัลลิตฺตฺสเถระได้ทรงขจัดพวกเดิรภัย์ปลอมบวชในครั้งนั้นเสียประมาณ ๖๐,๐๐๐ รูป เมื่อทรงชำระอธิกรณ์แล้วจึงทรงอาราธนาให้พระสงฆ์ที่บริสุทธิ์ทั้งปวงร่วมกันทำอุโบสถสังฆกรรมโดยพร้อมเพรียงกันเมื่อทรงชำระอธิกรณ์เสร็จแล้วพระโมคคัลลิตฺตฺสเถระจึงเลือกพระอรหันต์จีณาสพทรงอภิญญา ๖ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา ๔ ที่แตกฉานในพระไตรปิฎกได้ ๑,๐๐๐ รูปเป็นตัวแทนของพระสงฆ์เพื่อร่วมประชุมกันทำตติยสังคายนา

ผลจากการทำสังคายนาครั้งนี้นอกจากจะได้กำจัดพวกเดิรภัย์ปลอมบวชให้ออกจากพระพุทธศาสนาแล้วยังได้สอบทานพระธรรมวินัยให้ถูกต้องและมีการแต่งคัมภีร์เพิ่มเติมเข้าในคัมภีร์กถาวัตถุด้วยเมื่อเสร็จการทำสังคายนาแล้วก็ได้มีการส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนต่างๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศรวม ๕ สายด้วยกันโดยส่งไปสายละ ๕ รูปเพื่อจะได้ให้การอุปสมบทแก่ผู้กุลบุตรเลื่อมใสพระศาสนาที่ถูกต้องตามพระวินัยบัญญัติ^{๑๐}

สายที่ ๑ พระมัชฌันติกเถระพร้อมด้วยคณะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นกัสมิระและแคว้นคันธาระ

สายที่ ๒ พระมหาเทวเถระพร้อมด้วยคณะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นมहिสมณฑลและดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโคธาวารี

^๘ รอยร้าวในสังฆมณฑลเริ่มมีมากขึ้นพระเถระในนิคายมหาสังฆิกะก็ไม่ได้เข้าร่วมในการประชุมครั้งนี้ด้วย มีแต่ฝ่ายเถรวาทฝ่ายเดียวเหมือนการสังคายนาครั้งแรก.

^๙ บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑.๓๒-๑.๓๕.

^{๑๐} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๓.๑๕.

สายที่ ๓ พระรักจิตเถระพร้อมด้วยคณะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ วนาลีประเทศ

สายที่ ๔ พระธรรมรักจิตเถระหรือพระโยนกธรรมรักจิตเถระ (ซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นฝรั่งคนแรกในชาติกรีกที่ได้เข้าบวชในพระพุทธศาสนา)พร้อมด้วยคณะได้ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ อปรรันตคชนบท

สายที่ ๕ พระมหาธรรมรักจิตเถระพร้อมด้วยคณะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นมหาราษฎร์

สายที่ ๖ พระมหารักจิตเถระพร้อมด้วยคณะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ โยนกประเทศ

สายที่ ๗ พระมัชฌิมเถระพร้อมด้วยคณะคือพระกัสสปโคตรเถระพระมูลเทวเถระพระทุนทิสสระเถระและพระเทวเถระไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ดินแดนแถบภูเขาหิมาลัย

สายที่ ๘ พระโสณเถระและพระอุตตรเถระพร้อมด้วยคณะไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ดินแดนสุวรรณภูมิ

สายที่ ๙ พระมหินทเถระ (โอรสพระเจ้าอโศกมหาราช) พร้อมด้วยคณะคือพระอริกฐเถระ พระอุทริยเถระ พระสัมพลเถระ และพระหัตทसारเถระไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ ลังกาทวีปในรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะกษัตริย์แห่งลังกาทวีป

สรุปว่าท่านพระโมคคัลลิตบุตรเถระนี้นับได้ว่าเป็นผู้ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการชำระพุทธพจน์ให้ถูกต้องรักษาพระธรรมวินัยไม่ให้ผิดเพี้ยนจากการกล่าวอ้างของพวกเดียรฉัตรทั้งหลายที่มีการอธิบายผิดไปจากพุทธประสงค์ ทำให้พระพุทธพจน์ได้ดำรงคัมภีร์มาตราบเท่าทุกวันนี้

อีกอย่างหนึ่งที่ถือว่าเป็นผลงานอย่างยิ่งใหญ่ที่ท่านได้ส่งพระธรรมทูตที่ล้วนแล้วแต่เป็นพระอรหันต์มีความแตกฉานในพระไตรปิฎกทั้งสิ้นให้ไปยังประเทศต่างๆ เพื่อประกาศพระสัทธรรมขององค์สมเด็จพระศาสดาแพร่ขยายกว้างไกลออกไป โดยท่านคิดว่าพุทธศาสนาดินแดนในชมพูทวีปอาจจะไม่มั่นคง เพราะในขณะที่ท่านทำการสังคายนาก็มีมูลเหตุมาจากพวกเดียรฉัตรซึ่งมีอยู่มากในสมัยนั้นและได้เข้ามาอาศัยพระพุทธศาสนา เหตุดังกล่าวก็ได้ปรากฏให้เห็นเป็นจริงก็คือพุทธศาสนาได้หายไปจากชมพูทวีปได้ไปเจริญอยู่ที่ประเทศศรีลังกาและประเทศรวมทั้ง พม่า ลาว เขมรเป็นต้นที่เป็นดินแดนแห่งพุทธศาสนาอย่างมั่นคง นี่เป็นเพราะญาณทัสสนคือความเห็นอันยาวไกลของท่านพระโมคคัลลิตบุตรเถระโดยแท้แล

๔.๑.๔ การทำสังคายนาที่ลังกาทวีป

เมื่อปีพุทธศักราช ๒๓๖ หลังสังคายนาครั้งที่ ๓ ในอินเดียแล้วท่านพระมหินทเถระพร้อมกับพระอรหันต์เถระรูปอื่นอีก ๕ รูปได้ออกเดินทางไปยังเกาะศรีลังกาและได้พบกับพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะผู้เป็นพระราชในสมัยนั้นแสดงธรรมให้ฟังจนทรงเลื่อมใสในพระศาสนากาลต่อมาท่านมหินทเถระประสงค์จะให้พระพุทธศาสนามั่นคงจึงได้จัดทำสังคายนาพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าขึ้นที่ภูปาราม เมืองอนูราธปุระ โดยมีพระมหินทเถระเป็นประธานมีพระสงฆ์ ๖๘,๐๐๐ รูป ในปี พ.ศ. ๒๓๘ (ระยะเวลาห่างจากตติยสังคายนา ๒ ปี) ทำอยู่ ๑๐ เดือนจึงสำเร็จ

มูลเหตุแห่งการทำสังคายนาเพื่อเป็นการวางรากฐานพระพุทธศาสนาตามแบบอย่างที่ได้จัดไว้แล้วในคราวตติยสังคายนาที่ประเทศอินเดีย^{๑๑} และนับแต่นั้นเป็นต้นมาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท (หินยาน) ก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับได้มีพระคัมภีร์จนอาจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถาฎีกา อธิบายขยายความเนื้อหาในพระไตรปิฎกเป็นภาษาสิงหล เพื่อศึกษาแพร่หลายเป็นหลักฐานยิ่งกว่าในชมพูทวีปซึ่งได้สูญหายไปจากชมพูทวีปไปแล้ว^{๑๒}

๔.๑.๕ การแตก ๒ นิกายใหญ่

หลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วประมาณ ๑๐๐ ปี พระพุทธศาสนาก็เริ่มมีเค้าแตกแยกในด้านความคิดเห็นเกี่ยวกับการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยจนมาถึงสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชก็แตกแยกกันออกเป็นนิกายใหญ่ๆ ๒ นิกาย คือมหายานกับหินยานมีมูลเหตุมาจากการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๒ เป็นชนวนนำไปสู่การแตกแยกครั้งใหญ่คณะสงฆ์แตกเป็น ๒ ฝ่ายคือฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ทั้ง ๒ ฝ่ายซึ่งมีความเห็นไม่ตรงกันจึงได้แยกกันออกไปทำสังคายนาและก็เป็นสาเหตุแห่งการนำไปสู่การแตกแยกเป็นนิกายเล็กนิกายน้อยรวมแล้ว ๑๘ นิกาย โดยมีต้นกำเนิดจากสงฆ์ใหญ่อยู่ ๒ กลุ่มหรือ ๒ นิกายคือ

(๑) นิกายมหายาน ได้แก่หมู่ภิกษุสงฆ์ฝ่ายเหนือของอินเดีย บางที่เรียก “อุตรนิกาย” (นิกายฝ่ายเหนือ) บ้าง “อาจารย์วาท” บ้าง ซึ่งมีจุดมุ่งสอนให้ระงับดับกิเลส ทั้งยังได้แก้ไขคำสอนในพระพุทธศาสนาให้เปลี่ยนแปลงใหม่พวกนี้เรียกลัทธิของตนว่า “มหายาน” แปลว่า “ยานใหญ่” สามารถจะพาประชาชนให้ข้ามวัฏสงสารคือความทุกข์จากการเวียนว่ายตายเกิด ได้คราวละมากๆ

^{๑๑} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตตังคณี, ผูกที่ ๔.๓.

^{๑๒} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตตังคณี, ผูกที่ ๔.๓.

คำว่า “มหาสังฆิกะ” แปลว่า “พวกมาก” เป็นนิกายหนึ่งในพระพุทธศาสนาที่แยกออกมาจากคณะสงฆ์ดั้งเดิมหรือฝ่ายเถรวาทเมื่อครั้งสังคายนาครั้งที่ ๒ โดยแยกตัวออกไปทำสังคายนาต่างหาก ในระยะแรกนิกายนี้ไม่ได้รุ่งเรืองมาก เนื่องจากมีความขัดแย้งกับฝ่ายเถรวาทอย่างรุนแรง ต่อมาจึงมีอิทธิพลที่เมืองปาฏลิบุตร เวสาลี แคว้นมคธ ไปจนถึงอินเดียได้ มีนิกายที่แยกออกไป ๕ นิกาย คือ ๑. นิกายโคกิลิกวาท ๒. นิกายเอกัปปโยหาริกวาท ๓. นิกายปัญจุตติกวาท ๔. นิกายพหุสสุติกวาท ๕. นิกายเจติยวาท^{๑๓} และถือเป็นต้นกำเนิดของมหายานในปัจจุบัน

(๒) นิกายหินยาน ได้แก่มหุทธิกษุสงฆ์ฝ่ายใต้ของอินเดียบางที่เรียก “ทักษิณนิกาย” (นิกายฝ่ายใต้) คือ “เถรวาท” ซึ่งมุ่งเน้นสั่งสอนให้พระสงฆ์ปฏิบัติเพื่อดับกิเลสของตนเองก่อนและได้มีมติในที่ประชุมสงฆ์ว่าห้ามเปลี่ยนแปลงแก้ไขพระธรรมวินัยอย่างเด็ดขาด

คำว่า “หินยาน” เป็นคำที่ฝ่ายมหายานตั้งขึ้นมาแปลว่า “ยานเล็ก” หรือเรียกในปัจจุบันว่า “เถรวาท” หมายถึงผู้ปฏิบัติตามพุทธบัญญัติอย่างเที่ยงตรง นิกายนี้มีผู้นับถือมากในแถบประเทศศรีลังกา พม่า ลาว ไทย และกัมพูชา เป็นต้น

คำว่า “เถระ” ในที่นี้หมายถึงพระเถระผู้ประชุมทำปฐมสังคายนาและพระพุทธศาสนา ซึ่งถือตามหลักที่ได้สังคายนาครั้งแรกดังกล่าวเรียกว่า “นิกายเถรวาท” หมายถึง คณะสงฆ์ กลุ่มที่ยึดคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ารวมทั้งถ้อยคำและเนื้อความที่ท่านสังคายนาไว้โดยเคร่งครัด ตลอดจนรักษาแม้แต่ตัวภาษาดั้งเดิมคือภาษาบาลีปัจจุบันเจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศศรีลังกาและดินแดนในเขตสุวรรณภูมิมีประเทศไทย ลาว พม่า กัมพูชา เป็นต้น

๔.๑.๖ สรุปการทำสังคายนา

สรุปว่าการทำสังคายนานั้นก็เป็นการจัดระเบียบเรียงพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ให้ถูกต้องชัดเจนและให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเป็นไปในทิศทางอันเดียวกันทุกบททุกถ้อยคำอักขระต้องเหมือนกันไม่มีการผิดพลาดคลาดเคลื่อนแม้แต่คำเดียว หลังชำระเสร็จคณะสงฆ์ได้มีการสวดสาธยายพร้อมๆ กัน การทำสังคายนาตั้งแต่ครั้งที่ ๑ ถึง ๔ ควรนับได้ว่าเป็นการสังคายนาพระไตรปิฎกในรูปแบบ “มุขปาฐะ” ส่วนการสังคายนาที่เกาะลังกาเป็นการทำสังคายนาพระไตรปิฎกเพื่อเป็นการวางรากฐานพระพุทธศาสนาและได้ทำการจารึกพระธรรมคำสอนเป็นลายลักษณ์อักษรบนแผ่นใบลานเป็นครั้งแรกเพื่อให้พระไตรปิฎกเป็นหลักฐานมั่นคง ไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน ชัดเจนแน่นอนและก็เป็นหลักฐานมาจนถึงปัจจุบัน

^{๑๓} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตตัญญู, ผูกที่ ๔.๓.

๔.๒ ปฏิจตมุปบาท

ความหมายของคำว่า “ปฏิจตมุปบาท” (The Dependent Origination) มาจากภาษาบาลีคือ ปฏิจ+ส+อุปปาโท คำว่า “ปฏิจ” แปลว่า “อาศัย” (หมายถึงสิ่งที่เป็นต้นเหตุ) คำว่า “ส” แปลว่า “พร้อมกัน” “ร่วมกัน” “อุปปาโท” แปลว่า “เกิดขึ้น”(เป็นผลมาจากเหตุให้เกิดขึ้น) “ปฏิจตมุปบาท” เป็นหลักธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงเกี่ยวกับกฎแห่งชีวิตและธรรมชาติหรือหลักความจริงที่มีอยู่ตามกฎธรรมชาติ (ธรรมนิยาม) ที่ไม่มีใครสร้างขึ้นหรือว่าดลบันดาลขึ้นมา หากแต่ว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีอยู่ตามธรรมชาติอย่างแท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบกฎธรรมชาตินี้แล้วจึงได้นำมาเปิดเผยให้สัตว์ทั้งหลายได้ทราบเหมือนบุคคลหลงหายภาษาณะ ที่คว้าไว้ขึ้นมาเปิดเผยให้ชาวโลกได้รับรู้กัน

หลัก “ปฏิจตมุปบาท” ประกอบด้วยองค์ธรรม ๑๒ ประการ^{๑๔} คือ อวิชชา, สังขาร, วิญญาณ, นามรูป, สฬายตนะ, ผัสสะ, เวทนา, ตัณหา, อุปาทาน, ภพ,ชาติ,ชรามรณะ, นี่เป็นการแสดงให้เห็นว่าทุกข์เกิดขึ้นมาได้อย่างไรจะดับลงได้อย่างไรโดยละเอียดและแสดงให้เห็นว่าการที่ทุกข์เกิดขึ้นและดับไปนั้นมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่อาศัยกันและกันเกิดมันเป็นเรื่องของธรรมชาติที่เกี่ยวเนื่องกันอยู่หลายๆชั้นอิงอาศัยกันแล้วทำให้ความทุกข์เกิดขึ้นหรือจะทำให้ความทุกข์ดับลงไปตามลำดับปฏิจตมุปบาทสามารถอธิบายได้ ๒ นัยคือ

(๑) การอธิบายแบบตามสภาวะธรรม การอธิบายเช่นนี้ไม่จำเป็นต้องเริ่มต้นที่อวิชชาแต่จะยกเอาองค์ธรรมองค์ใดองค์หนึ่งใน ๑๒ องค์ธรรมนั้นขึ้นมาอธิบายก็ได้เช่นการอธิบายเรื่อง “ตัณหา” เป็นปัจจัยทำให้เกิด “อุปาทาน” นั้นก็มีสาเหตุมาจากความทะยานอยากที่มี “อวิชชา” เป็นตัวปิดบังไว้ไม่ให้เห็นความทุกข์ที่เกิดตามมาและ “ตัณหา” นี้เองทำให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นคือ “อุปาทาน” เป็นต้น หรือจะยกเอา “นามรูป” ขึ้นมาอธิบายก็ได้โดยเฉพาะนักปฏิบัติธรรมสายวิปัสสนาเพื่อต้องการบรรลุมรรคผลนิพพานนั้นจำเป็นต้องศึกษาถึง “นามรูป” ให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนจนหมดสิ้นความสงสัยเสียก่อนดังเช่นปัญจวัคคีย์หมดสิ้นความสงสัยในความเป็นอัตตาของนามรูปเป็นต้นซึ่ง “นามรูป” นี้สามารถอธิบายได้อย่างกว้างขวางพิสดารไม่รู้จักจบสิ้นแม้พระธรรมเทศนาพระพุทธองค์ก็ทรงแสดงถึงเรื่องของ “นามรูป” หรือขั้น ๕ เป็นส่วนมาก

(๒) การอธิบายไปตามรูปศัพท์ คือเริ่มอธิบายตั้งแต่ อวิชชา เป็นปัจจัยทำให้เกิด สังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาณ วิญญาณทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะทำให้เกิดผัสสะ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนาทำให้เกิดตัณหา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน

^{๑๔} บาลีอุทฺตปิปปินิมหาคณฐี, ผูกที่ ๔.๒๐,

อุปาทานทำให้ภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติทำให้เกิดชรามรณะเป็นต้นในแต่ละองค์ธรรมมีการอธิบายดังต่อไปนี้คือ

๔.๒.๑ อวิชชา

คำว่า “อวิชชา” (Ignorance, Ignorance) (อวิญญู วินุทตติ อวิชชา น บพหน้า วิทุ ใน ความรู้ บังคับ) แปลว่า ความหลงหรือความไม่รู้^{๑๕} ไม่เข้าใจในรูปนามขั้น ๕ หรือความไม่เข้าใจในสภาวะธรรม (ธรรมชาติ) ของทุกข์ความดับทุกข์ ได้แก่ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ คือ

- (๑) ทุกฺข อญฺเฏ ความไม่รู้ทุกข์
- (๒) ทุกฺขสมุทฺเท อญฺเฏ ความไม่รู้ในทุกข์สมุทัย
- (๓) ทุกฺขนิโรธ อญฺเฏ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธ
- (๔) ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อญฺเฏ ความไม่รู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา

๑๖

ในทางพระอภิธรรม ท่านจำแนกอวิชชา คือ ความไม่รู้ในฐานะ ๘ กับทั้งฐานะ มี ปุพฺพันตะ (เงื่อนไข) เป็นต้นชื่อว่า “อวิชชา”

อวิชชา เป็นสิ่งที่ปกปิดไว้ทำให้สัตว์ทั้งหลายไม่พบทางออกไปจากวงจรของชีวิตได้ ซึ่งมีต้นเหตุเป็นสาเหตุที่สำคัญทำให้สัตว์เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏสงสาร ไม่รู้จักทางออกจากห้วงแห่งกองทุกข์ทั้งมวลได้ อวิชชาและต้นเหตุทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นเหตุที่สำคัญทำให้สัตว์ลุ่มหลงเพติดเพลินพอใจอยู่วัฏฏสงสารนี้ดังพระบาลีว่า

“ปิยชนวเสน สํสารปฺปวตฺตติ อวิชชาตณฺหาติ หิ สีสฺสุตา เทว กิเลส”^{๑๖}.

แปลว่า “จริงอยู่ กิเลส ๒ อย่างคือ “อวิชชา” และ “ต้นเหตุ” เป็นหัวหน้าหรือเป็นมูลเป็นรากเหง้าแห่งอกุศลทั้งมวลในความเป็นไปในสังสารวัฏฏ์ด้วยอำนาจแห่งการประกอบสัตว์ไว้”.

คำว่า “มูล” หมายถึง “รากเหง้า” หรือเป็นผู้นำ ได้แก่ “อวิชชาและต้นเหตุ” อันเป็นที่ตั้งของธรรมอันเป็นไปในวัฏฏะทั้งหมดโดยความเป็นไปเนื่องด้วยธรรมในวัฏฏะได้แก่ ที่ตั้งกล่าวคือ มูลเหตุ เพราะเหตุ “อวิชชาและต้นเหตุ” จึงเป็นสาเหตุที่แท้จริงของความทุกข์ทั้งมวล “อวิชชา” คือความไม่รู้ ไม่เข้าใจใน อริยสัจ ๔ มีความไม่รู้จักทุกข์เป็นต้น (ทุกฺข อญฺเฏ)

ดังนั้นอวิชชาและต้นเหตุทั้ง ๒ อย่างนี้แลจึงเป็นเหตุปัจจัยที่สำคัญทำให้สรรพสัตว์ทั้งหลายหลงเวียนว่ายตายเกิดอยู่วัฏฏสงสารอยู่รำไป

^{๑๕} บาลีอุทฺตปิณฺณมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๔.๒๔, และ ๔.๒๕.

^{๑๖} บาลีอุทฺตปิณฺณมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๔.๓๔,

^{๑๗} บาลีอุทฺตปิณฺณมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๑๐.๘.

๔.๒.๒ สังขาร

คำว่า “สังขาร” (Formations)(สังขตํ กายวิมโนกมมํ อภิสงฺขโรนฺติ เอเตหิติ สงฺขารา สํ บพหน้า กร ธาตุ ในอรรถว่า ทำ ประดูแต่ง แปลง กร เป็น ขร ฌ ปัจจัย) นั้นมีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ^{๑๘} โดยองค์ธรรมได้แก่เจตนาซึ่งทำหน้าที่ริเริ่ม ผลักดัน กระตุ้นให้เกิดการทำการ อธิบายว่า กุศลอกุศลย่อมปรุงแต่งให้เกิดปฏิสนธิ หมายถึงสภาพที่ปรุงแต่งขึ้นมา อวิชชากับสังขารเป็นเหตุซึ่งเกิดในชาติก่อน ย่อมส่งผลมาให้ได้รับในปัจจุบัน บุญและบาปอันคิดตามมามากแต่งให้เกิดซึ่งมีอยู่ ๖ ประเภท^{๑๙} คือ สังขาร ๓ มีบุญเป็นต้นและสังขาร ๓ มีกายเป็นต้น สังขารทั้ง ๓ ได้แก่ เจตนา ๒๕ คือบุญญาภิสังขารได้แก่เจตนา ๑๓ คือ เจตนาเป็น กามาวจรกุศล ๘ อันเป็นไปด้วยอำนาจกุศลมีทานศีลเป็นต้น และเจตนาเป็นรูปาวจรกุศล ๕ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาอย่างเดียว บุญญาภิสังขารได้แก่เจตนาเป็นอกุศล ๑๒ อันเป็นไปด้วยอำนาจอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้น ส่วนอนัญชาติสังขารได้แก่ เจตนาเป็นรูปาวจรกุศล ๔ อันเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเหมือนกัน^{๒๐} สังขาร ๓ มีบุญเป็นต้นมีอธิบายว่า

(๑) บุญญาภิสังขารคือ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดีได้แก่ กามาวจรกุศล ๘ รูปาวจรกุศล ๔ กุศลเจตนาหรือกุศลกรรมทั้งหลาย ที่บุญปรุงแต่งเจตนาในกุศลจิตที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร อธิบายว่า บุคคลยังมิได้สำเร็จฉานสมบัติ ศรัทธาเลื่อมใสมีความเพียรบำเพ็ญทานรักษาศีล เจริญภาวนา กุศลนี้สามารถที่ปรุงแต่งให้เกิดเป็นมนุษย์และกามาวจรได้^{๒๑}

(๒) อบุญญาภิสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่วได้แก่ อกุศลเจตนา หรืออกุศลกรรมทั้งหลายที่บาปปรุงแต่งเจตนาในอกุศลจิต ๑๒ เช่นปาณาติบาตเป็นต้นถ้าผู้ใดทำ กรรมนั้นย่อมชักนำไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ ได้ เมื่อพ้นจากอบาย มาบังเกิดเป็นมนุษย์ย่อมเป็นคนต่ำช้าไร้ทรัพย์อับปัญญาอาภูลไปด้วยโรคพยาธิวิบัติ ต่างๆนานาเป็นต้น

(๓) อานัญชาติสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ ภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยกุศลเจตนาหรือกุศลกรรมที่อุปमानปรุงแต่งเจตนาในรูปาวจรได้แก่บุคคลเจริญอุปमानแล้วก็ชักนำผู้นั้นให้ปฏิสนธิในรูปาวจรทั้ง ๔ เป็นพรหมหารูปกายมิได้ มีแต่จิตและเจตสิก จิตนั้นตั้งมั่นมิได้หวาดหวั่นไหว

^{๑๘} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตถังคณฐี, ผูกที่ ๔.๓๕.

^{๑๙} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตถังคณฐี, ผูกที่ ๔.๒๕.

^{๒๐} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตถังคณฐี, ผูกที่ ๔.๓๕-๔๓๘.

^{๒๑} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตถังคณฐี, ผูกที่ ๔.๓๕.

สังขารมีอีก ๓ คือ

(๑) กายสังขาร ได้แก่ สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย (ความจงใจแสดงออกทางกาย) ได้แก่ กายสัญญาเจตนา ได้แก่ ความจงใจ เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นแหละ บุคคลย่อมปรุงแต่ง กายสังขาร (อำนาจที่ทำให้เกิดการปรุงแต่งทางกาย) อันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตน ด้วยตนเอง

(๒) วีสังขาร ได้แก่ สภาพที่ปรุงแต่งวาจา (ความจงใจแสดงออกทางวาจา) เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย นั้นแหละ บุคคลย่อมปรุงแต่งวีสังขารอำนาจที่ทำให้เกิดการปรุงแต่งทางวาจาอันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตนด้วยตนเอง

(๓) มโนสังขาร ได้แก่ สภาพที่ปรุงแต่งใจ (ความจงใจแสดงออกทางใจ) เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นแหละบุคคลย่อมปรุงแต่งมโนสังขารด้วยอำนาจที่ทำให้เกิดการปรุงแต่งทางวาจาอันเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์ที่เป็นภายในเกิดขึ้นแก่ตนด้วยตนเอง

๔.๒.๓ วิญญาณ ๖

คำว่า “วิญญาณ” (Consciousness, Sense,) (อารมณ์ วิชานาตีติ วิญาณ วิบพ หน้า ๑๑ ชาติในความรู้อยู่) ในปฏิกิจสมุปบาท หมายถึงการรับรู้จากอายตนะหรือความรู้แจ้งอารมณ์หรือระบบประสาทอันทำหน้าที่ในการสื่อสารทางทวาร ๖ คือ

๑. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา (เห็น)
๒. โสทวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู (ได้ยิน)
๓. ฆานวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ได้กลิ่น)
๔. ชิวหาวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (รู้รส)
๕. กายวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย (รู้สิ่งต้องกาย)
๖. มโนวิญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ (รู้เรื่องในใจ)

คำว่า “วิญญาณ” ความรู้แจ้งทางอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ มโนวิญาณนี้เรียกว่า “วิญญาณ” คำว่า “จิต” กับ “วิญญาณ” มีความหมายอย่างเดียวกันแต่พยัญชนะเท่านั้นคำว่า “จิต, เจตนา, มโน, วิญญาณ, หทัย, มานัส, เหล่านี้มีอรรถอย่างเดียวกัน “จิต” หรือ “วิญญาณ” คือธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ดังรูปวิเคราะห์พระบาลีว่า

อารมณ์ วิชานาตีติ จิตตํ เพราะรับรู้อารมณ์จึงเรียกว่า “จิต”

อารมณ์ วิชานาตีติ วิญาณ^{๒๒} เพราะรับรู้อารมณ์จึงเรียกว่า “วิญญาณ”

^{๒๒} บาลีคุณัตถกถาปิณณาคณฐี, ผูกที่ ๔.๒๓.

คำว่า “วิญญาน” ที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ นั้นต้องเข้าใจว่าเป็นแต่เพียงการรับรู้ทางอารมณ์ที่มาปรากฏเท่านั้นเมื่อรับอารมณ์แล้วก็ต้องส่งข้อมูลไปยังศูนย์กลางคือใจหรือจิตที่อาศัยอยู่ในหทัยวัตถุอีกทีหนึ่ง เมื่อจิตรับรู้อารมณ์แล้วก็ทำการไต่สวนอารมณ์ที่ได้รับมา ทำให้เกิดความชอบใจไม่ชอบใจที่เรียกว่า เวทนาขึ้นมา

ดังนั้นวิญญานที่เกิดจากทวารทั้ง ๖ จึงทำหน้าที่เพียงรับรู้อารมณ์เท่านั้นซึ่งเป็นผลที่เกิดมาจาก “ปฏิสนธิจิต” หรือ “ปฏิสนธิวิญญาน” ในภพใหม่มีรูปร่างกายเจริญเต็มโตเรื่อยมาจนได้อายตนะครบทั้ง ๖ ตามลำดับและเมื่อร่างกายดับวิญญานทางทวารทั้ง ๖ ก็ดับแต่จิตหรือวิญญานไม่ดับสลายไปด้วยยังทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่อยู่ต่อไปอีก นอกจากหมดกิเลสสิ้นอาสวะบรรลุเป็นพระอรหันต์เข้าสู่กระแสพระนิพพานเท่านั้นจึงไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

๔.๒.๔ วิญญานแบบข้ามภพข้ามชาติ

คำว่า “วิญญาน”^{๒๓} มี ๒ อย่างคือ วิญญานธาตุ และวิญญานขันธ วิญญานธาตุ หมายถึงตัวรู้ คือ จิต ส่วนวิญญานขันธ หมายถึงอาการที่จิตรับรู้อารมณ์ต่างๆ วิญญานขันธอาจดับได้ทั้งที่วิญญานธาตุยังอยู่

คำว่า “วิญญาน” ในขันธ ๕ นี้หมายถึงวิถีวิญญานที่เกิดขึ้นในสิ่งมีชีวิตและยังมีวิญญานอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า “ปฏิสนธิจิต” หรือ “ปฏิสนธิวิญญาน” หมายถึงจิตดวงแรกในขณะปฏิสนธิในภพใหม่ ในปฏิจกสมุปปาทอธิบายวิญญานแบบข้ามภพชาตินั้นคือ จุดเริ่มต้นของชาตินี้ จิตหรือวิญญานนี้ คือ “ปฏิสนธิจิต” หรือ “ปฏิสนธิวิญญาน” นั่นเองเมื่อวิญญานมีรูปคือกมลและนามจึงมีได้ “รูปนาม” คือกัมมรูปทั้งหลายเช่น จักขุประสาท โสตประสาท ฯลฯ และนามทั้งหลายที่เหลือที่เกิดตามมาจาก “ปฏิสนธิวิญญาน” เมื่อมีนามรูปมี อายตนะจึงมี เมื่ออายตนะมี ผัสสะจึงมี คือ รูปทั้งหลาย อันได้แก่ อายตนะภายใน(ตา หู จมูกลิ้น กาย ใจ) กระทบกับอายตนะภายนอก (สี เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ธรรมารมณ์)

^{๒๓} คำว่า “ปฏิสนธิวิญญาน” (คำว่า “ปฏิสนธิ” มาจาก ปฏิ+สนธิ แปลว่า การเชื่อมต่อ หมายถึงเชื่อมต่อระหว่างภพเก่าและภพใหม่) นี้เป็นจิตที่ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่อันมีผลสืบเนื่องมาจากกรรมอันเป็นเชื้อมาจากภพก่อน คำว่า “วิญญาน” นี้พระองค์ทรงเปรียบเทียบดุจเมล็ดพันธ์พืชดังพุทธพจน์ว่า “อานนทฺ กรรมชื่อว่า” เป็นไร่นา” วิญญานชื่อว่า “เป็นพืช” ตัณหาชื่อว่า “เป็นยางเหนียว” (อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๗๗//๒๑๗, (อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐.)

คำว่า “จิต” หรือ “วิญญาณ” ในปฏิสนธิ^{๒๔} ในเวลามรณะหรือการตายการย้ายจากภพหนึ่งไปอีกภพหนึ่งหลังจากคนที่เสียชีวิตแล้วเป็นการทิ้งไว้แต่ร่างกายเท่านั้น แต่ว่าจิตยังไม่ตาย จิตยังคงทำหน้าที่ต่อไปอีก จิตที่ทำหน้าที่ไปเกิดเรียกว่า “จุติจิต” หรือ “จุติวิญญาณ” หมายถึงการเคลื่อนย้ายจากภพหนึ่งไปยังอีกภพหนึ่ง จิตดวงที่เกิดในภพใหม่เรียกว่า “ปฏิสนธิจิต” หรือ “ปฏิสนธิวิญญาณ” ปฏิสนธิจิตนี้เป็นจิตขณะแรกในชาติหนึ่งๆ^{๒๕}

คำว่า “วิญญาณ” ที่มาเกิดใหม่นี้ไม่ใช่ “จิตดวงเดิม” หากแต่มีเหตุมีปัจจัยมาจากภพเดิมที่แล้วเท่านั้น อุปมาเหมือนเสียงสะท้อนจากภูเขาหรือถ้ำ เมื่อเราตะโกนออกไปเสียงดังๆจะสะท้อนกลับมาหาเรา ภูเขาที่ถ้ำก็ตีไม่สามารออกเสียงได้ เมื่อมีคนตะโกนมันก็ แม้เสียงสะท้อนเป็นสิ่งที่ต้องอาศัยคนตะโกนก็จริงแต่ก็ไม่ใช่ว่าเป็นเสียงเดียวกับเสียงแรก จันใดก็จันนั้น^{๒๖} จึงต้องมีเหตุในอดีตเป็นปัจจัยด้วยจิตดวงแรกของชาตินี้เกิดต่อจากจิตขณะสุดท้ายของชาติก่อน (จุติจิต) จิตดวงที่เกิดในภพใหม่เรียกว่า “ปฏิสนธิจิต”

คำว่า “วิญญาณ” หรือจิตทุกดวงต้องอาศัยร่างกายเป็นที่ยู่อาศัยทุกครั้งที่ย่างกายแตกดับจะต้องอาศัยร่างใหม่ที่เรียกว่า “ภพ” หรือ “ชาติ” หนึ่งตราบเท่าที่วิญญาณต้องเวียนว่ายตายเกิดต้องประสบกับความทุกข์อยู่ร่ำไป

๔.๒.๕ นามรูป

คำว่า “นามรูป” (Mind and Matter) (นามัญ รูปัญจ นามรูป) นาม ในที่นี้ ได้แก่ นามธรรม ๕ อย่าง คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ หรือนามขันธ์ ๓ คือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ (เจตนา ผัสสะ มนสิการ)

คำว่า “นาม” (อตุล นมิตติ นาม นม ในความน้อม ณ ปัจจัย)) คือธรรมชาติที่น้อมไปสู่อารมณ์^{๒๗} คือสิ่งเร้าที่มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้แก่ เวทนา ความรู้สึก, สัญญา ความจำได้หมายรู้, เจตนา ความตั้งใจ, ผัสสะ การกระทบ, และมนสิการ การใส่ใจ, จัดเป็นจิต เรียกว่า “นามขันธ์”

^{๒๔} คำว่า “วิญญาณ” ในภาษาชาวบ้านมักจะหมายถึง “ดวงวิญญาณ” ของคนตายไปลอยลอยไปในที่นั่นที่นี้ซึ่งเป็นการเข้าใจผิดมีความยึดมั่นว่า เป็นตัวตน (อัตตา) หรือ “สัสสตทิฐิ” แท้จริงแล้ว “จิต” หรือ “วิญญาณ” ไม่ได้ออกจากร่าง หากแต่เป็นการเกิดดับอย่างรวดเร็วระหว่าง “จุติจิต” และ “ปฏิสนธิจิต” คือเมื่อจุติจิตดับลงปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นทันทีไม่ได้ลอยออกจากร่างอย่างที่เข้าใจกัน.

^{๒๕} บาลีอุทฺตปิปนินหาคันฐี, ผูกที่ ๕.๓๕.

^{๒๖} บาลีอุทฺตปิปนินหาคันฐี, ผูกที่ ๕.๓๖.

^{๒๗} บาลีอุทฺตปิปนินหาคันฐี, ผูกที่ ๔.๒๓-๔๓๐.

คำว่า “รูป” (รูปปติติ รูป รูปธาตุในความผันแปร แดกสลาย อ ปัจจัย) ได้แก่ “รูปชั้น” ประกอบด้วยธาตุ ๔ เป็นธรรมชาติที่มีความผันแปรเปลี่ยนเมื่อแยกออกแล้วรูปมีอยู่ ๒ ประเภทได้แก่

(๑) มหาภูตรูป ๔ คือธาตุ ๔ ได้แก่ ดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, ปฐวีธาตุคือธาตุดินมีลักษณะแข็งแ้ง อาโปธาตุคือธาตุน้ำ มีลักษณะเหลว เตโชธาตุคือธาตุไฟมีลักษณะร้อน วาโยธาตุคือธาตุลมมีลักษณะพัดไปมา^{๒๘}

(๒) อุปาทายรูป ๒๔ หมายถึง รูปที่เกิดจากมหาภูตรูปอีกทีหนึ่ง เช่น ปสาทรูป ๕ วิษรูป ๕ กาวรูป ๒ หทัยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ ปริเฉทรูป ๑ วิญญัตติรูป ๒ วิการรูป ๕ ลักษณะรูป ๔

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า “นาม” คือนุ่มนวลไปหาอารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีการแยกออกจากจิตไม่ได้เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิดรูป มีการแตกดับหรือสลายไปอยู่เสมอเป็นลักษณะ “รูป” ในที่นี้หมายถึงเฉพาะกรรมรูป (รูปที่เกิดจากกรรม) หรืออัมตติกรูป คือรูปภายในสัตว์ที่มีมาร่วมกันกับปฐิสทวิญญาน “นามรูป” นี้หมายถึงปฐิสทินามรูปที่มีวิญญาณเป็นปัจจัย หมายความว่า เพราะเมื่อมีวิญญาณ คือ วิปากวิญญาณอันได้แก่โลกียวิปากจิตและกรรมวิญญาน อันได้แก่วิญญานที่สหระคด้วยกรรมหรือสังขาร เป็นพิช นามรูปจึงมีได้เมื่อมีนามรูปครอบครองชีวิตคือ ทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้สพายนะ คือ อวัยวะส่วนต่างๆ ของนามรูป ที่ใช้สื่อถึงสิ่งต่างๆ ซึ่งมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้ง ๖ หรือเรียกว่า อายตนะภายในอันเกิดร่วมมาด้วยโดยธรรมชาติ มีการเริ่มทำหน้าที่ของตนพระพุทธร่องจึงตรัสว่า นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดหรือมีสพายนะ หรือก็คืออายตนะ ๖ นี้มีอยู่แล้ว แต่เริ่มทำงานตามหน้าที่คือกระทบกับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ร่วมกับวิญญาณ ทำให้เกิดการรับรู้

๔.๒.๖ สพายนะ

สพายนะ (Six-Sense) สพายนะ (๖) พ อากม อา (ทั่ว) ยม ในความไป ยุ ปัจจัย) แปลว่า บ่อเกิด, แดนเกิด, หรือเชื่อมต่อก็ได้มี ๖ ได้แก่

- (๑) จักขุ ตา
- (๒) โสตะ หู
- (๓) ฆานะ จมูก
- (๔) ชิวหา ลิ้น
- (๕) กายะ กาย

^{๒๘} บาลีอุทฺตปิปปนิมหาคันฐี, ผูกที่ ๔.๒๑.

(๖) มโน ใจ

หน้าที่ของอายตนะภายใน ๖ คือรับรู้อารมณ์จากโลกภายนอก แล้วส่งข้อมูลไปยังศูนย์กลางคือใจทำให้เกิดความชอบใจหรือไม่ชอบใจเกิดขึ้น^{๒๕}

๔.๒.๓ ผัสสะ

ผัสสะ (contact) (ผัสสะดีติ ผสฺโส ผสฺสุ ในอรรถกถาต้อง อ ปัจจัย) การประจวบกันของอายตนะภายใน ๑ และอายตนะภายนอก ๑ และวิญญาณ ๑ เรียกการประจวบกันของธรรมทั้ง ๓ ว่า “ผัสสะ” ดังเช่น ตา + รูป + วิญญาณ, ผัสสะ การถูกต้อง, การกระทบ; ผัสสะ ๖ ผัสสะอันเนื่องมาจากอายตนะต่าง ๆ ทั้ง ๖ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ องค์ธรรมได้แก่ผัสสะเจตสิกมีอยู่ ๖ อย่าง คือ

- (๑) จักขุสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางตา
- (๒) โสตสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางหู
- (๓) ฆานสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางจมูก
- (๔) ชิวหาสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางลิ้น
- (๕) กายสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางกาย
- (๖) มโนสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางใจ^{๒๖}

การกระทบของผัสสะที่เป็นผลจากการประจวบพร้อมกันขององค์ธรรมทั้ง ๓ อย่างนี้คืออายตนะภายในได้แก่ ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ, และอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสณัฐัพพะ, ธรรมารมณ์, อย่างใดอย่างหนึ่งมากระทบก็ทำให้เกิดผัสสะเกิดขึ้น^{๒๗} และก็เป็นปัจจัยทำให้เกิดการรับรู้คือวิญญาณหรือความรู้สึกคือ “เวทนา” ต่อไป^{๒๘}

๔.๒.๔ เวทนา

เวทนา (feeling) (เวทยดีติ เวทนา วิทุ ธาตุในความรู้ ฺยุ ปัจจัย) คือการเสวยอารมณ์เป็นเหตุให้เกิดค้นหา ความรู้สึก, ความรู้สึกสุขทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ มี อย่าง คือ^{๒๙} สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, อุเบกขาเวทนา, โสมนัสสเวทนา, โทมนัสสเวทนา, เมื่ออายตนะภายใน และภายนอก

^{๒๕} บาลีคฺยหัตถทีปนีมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๔.๒๑.

^{๒๖} บาลีคฺยหัตถทีปนีมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๔.๒๑, ๖.๒๖.

^{๒๗} ม.มฺ. (บาลี) ๑๒/๕๖/๗๐, ม.มฺ. (ไทย) ๑๒/๕๘/๕๓.

^{๒๘} บาลีคฺยหัตถทีปนีมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๖.๒๘.

^{๒๙} บาลีคฺยหัตถทีปนีมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๔.๒๑..

กระทบกันก็ทำให้เกิดผัสสะมีการรับรู้สักรู้คือ สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ ตามมาเป็นธรรมชาติตาม ทวารทั้ง ๖ ได้แก่

(๑) จักขุสัมผัสสาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา
(๒) โสตสัมผัสสาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู
(๓) ฆานสัมผัสสาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก
(๔) ชิวหาสัมผัสสาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น
(๕) กายสัมผัสสาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย
(๖) มโนสัมผัสสาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ ^{๓๔}

เวทนา คือการเสวยอารมณ์ นั้นเป็นเพียงความรู้สึกในการรับรู้ตามธรรมชาติ และเป็นเพียงการรับรู้ ที่มีต่อรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์(คิด)ที่กระทบ (รูป เสียง อายตนะ ภายนอกทำหน้าที่เป็นอารมณ์ คือสิ่งที่จิตยึดเหนี่ยว) ดังตัวอย่างเวทนาต่างๆ เพื่อให้เห็นรายละเอียด ในการเกิดของเวทนาได้แจ่มแจ้งขึ้นคือ

ตา+รูป +ผัสสะ+วิญญาณ+เวทนา	ความรู้สึกที่รับรู้รูปที่มากกระทบ
หู+เสียง+ผัสสะ+วิญญาณ+เวทนา	ความรู้สึกที่รับรู้เสียงที่มากกระทบ
จมูก+กลิ่น+ผัสสะ+วิญญาณ +เวทนา	ความรู้สึก ที่รับรู้กลิ่นที่มากกระทบ
ลิ้น+รส+ผัสสะ+วิญญาณ+เวทนา	ความรู้สึก ที่รับรู้รสที่มากกระทบ
กาย+โผฏฐัพพะ+ผัสสะ+วิญญาณ + เวทนา	ความรู้สึกที่รับรู้สัมผัสที่มากกระทบ
ใจ+คิด+ธรรมารมณ์+วิญญาณ+เวทนา	ความรู้สึกที่รับรู้ความคิดที่มากกระทบ

๔.๒.๕ ตัณหา

ตัณหา (craving) (ปริตสุตติติ ตณฺหา ตสฺ ในความหิว กระจาย ฌหา ป้างจย) คือ ธรรมชาติที่มีความยินดีหรือความทะยานอยาก^{๓๕} มี ๓ อย่างคือ กามตัณหา, ภวตัณหา, วิวาทตัณหา, ตัณหาเมื่อจำแนกโดยอารมณ์แล้วมี ๖ อย่างคือ^{๓๖}

(๑) รูปตัณหา	ความยินดีติดใจในรูป
(๒) สัททตัณหา	ความยินดีติดใจในเสียง
(๓) คันธตัณหา	ความยินดีติดใจกลิ่น
(๔) รสตัณหา	คืออยากได้รส

^{๓๔} บาลีอุทฺตปิปปนินฺหาคณฺฐี, ผูกที่ ๔.๒๒.

^{๓๕} บาลีอุทฺตปิปปนินฺหาคณฺฐี, ผูกที่ ๖.๓๓.

^{๓๖} บาลีอุทฺตปิปปนินฺหาคณฺฐี, ผูกที่ ๔.๒๒, ๖.๓๐, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๖/๖๕,

(๕) โสภณธรรม คือสิ่งที่มาถูกต้องสัมผัส

(๖) ธรรมัตถตา ความยินดีคิดใจในธรรมารมณ์ คือสภาพธรรมต่าง ๆ

บรรดาตัณหา ๖ เหล่านั้นตัณหาข้อหนึ่งๆ เป็นไปตามอาการ ๓ อย่างคือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจรวม ๖ ทางคุณกันนับเป็น ๑๘ เกิดขึ้นภายในตัวเรา ๑๘ เกิดขึ้นภายนอกตัวเรา ๑๘ รวมเป็น ๓๖ ที่นี้เวลาที่ตัณหาเกิดมีเป็น ๓ ระยะ คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต อย่างละ ๓๖ รวมเป็นตัณหา ๑๐๘^{๓๗} ตัณหา นั้น เมื่อว่าโดยของกรรมก็ได้แก่ “โลกเจตสิก” มีลักษณะเป็นเหตุแห่งทุกข์มีหน้าที่ทำให้เพิลิดเพิลินในอารมณฺ์ มีความไม่รู้จักอิม เป็นผลมีเวทนาเป็นเหตุให้เกิดความอยากความต้องการในสิ่งที่น่าชอบใจพอใจทำให้เกิดความยึดมั่นจนเป็นอุปาทาน^{๓๘}

๔.๒.๑๐ อุปาทาน

อุปาทาน (clinging, attachment) (อุปาทยตีติ อุปาทานํ อุป บพทหน้า อาทา ธาตุใน ความถือเอา ยุ ปัจจย) คือ อำนาจของความยึดมั่นถือมั่น เป็นสิ่งที่ทำให้คนเราตกเป็นทาสจนถอนตัวไม่ขึ้น พอหลงใหลในสิ่งใด ก็ไปยึดติดในสิ่งนั้น ตกอยู่ใต้อำนาจของมันจนกลายเป็นอวิชชาตัณหาที่เป็นเหตุหรือสมุทัยส่งผลทำให้เกิด “อุปาทาน” ที่ยึดมั่น ถือมั่นด้วยอำนาจของกิเลสนั้นๆทำให้เป็นเหตุปัจจัยในภพอื่นต่อไป^{๓๙} ท่านแบ่งออกเป็น ๔ ประเภทคือ

(๑) กามอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในกามคือการที่จิตเข้าไปยึดถือในวัตถุทางทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ไม่ว่าจะรักกันเกลียดกันชังกันก็สาเหตุมาจากกามารมณฺ์ ทั้งสิ้นและธรรมารมณฺ์อันตนกำหนดว่า น่าใคร่ น่าพอใจเป็นต้น^{๔๐}

(๒) ทิฏฐอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดเช่นยึดถือในลัทธิธรรมนิยม ความเชื่อถือต่างๆ ขาดการใช้ปัญญาพิจารณาหาเหตุผลยึดมั่นในความเห็นของตนไม่สนใจคนอื่น^{๔๑}

(๓) สิลัพพอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในศีลวัตร และข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่ตนประพฤติมาจนชินด้วยความเข้าใจว่าขลัง ศักดิ์สิทธิ์ ถูกต้องเป็นต้นไม่สามารถใช้หลักเหตุผลและวิชาได้

^{๓๗} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๔.๒๓, ๖.๓๑.

^{๓๘} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๖.๓๑.

^{๓๙} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๗.๔

^{๔๐} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๖.๓๓.

^{๔๑} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๖.๓๔.

คำว่า “ไสยะ” แปลว่า นอน คำว่า “ไสยศาสตร์” แปลว่า “ศาสตร์ของคนหลับ”^{๔๒}

(๔) อัตถวาทุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนในรูปนามขันธ ๕ หมายถึง ยึดถือในทำนองแบ่งเป็นเรา เป็นเขา เป็นพวกเราพวกเขาจนถึงการยึดถือว่ามีตัวตนที่เที่ยงแท้อยู่ ตนนั้นเองเป็นผู้มี ผู้รับผู้ไปในภพต่างๆ เป็นต้น

๔.๒.๑๑ ภพ

ภพ (becoming) (ภวตติ ภโว ภู ธาตุ ในความมี ความเป็น ณ ปัจจุบัน) คือ แปลว่า ความมีความเป็นใน ที่นี้หมายถึงสภาวะแห่งชีวิต ซึ่งมีเหตุและปัจจัยมาจากค้นหาและทำให้เป็น ปัจจัยให้เกิดชาติ^{๔๓} ในปฏิจกสมุปปาทาท่านจัดภพไว้ ๒ ประการ คือ กรรมภพและอุปัตติภพ^{๔๔}

(๑) กรรมภพ คือเจตนาที่จะทำกรรม จิตเรามีความตั้งใจที่จะทำกรรม ทำกรรม ชั่วบ้าง ทำกรรมดีบ้าง หมายถึง เจตนาและกรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนามีอภิขมาคือความ ละโมบเป็นต้น ซึ่งได้แก่บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร และอนบุญญาภิสังขารหรือกรรมที่ จะนำไปสู่ภพทุกอย่าง

(๒) อุปัตติภพ แปลว่า ภพที่เกิดขึ้น ปรากฏขึ้นได้แก่ อุปาทานขันธที่เป็น อารมณ์ของอุปาทานที่ยึดกิเลสไว้ หมายถึงภพโดยการเกิด อย่างพวกเราขณะนี้ก็มีอุปัตติภพ เป็นมนุษย์ อุปัตติคืออุปตินั่นเอง เราอุปติมาเป็นมนุษย์ อุปัตติภพนี้เมื่อว่าโดยประเภทแล้วมี ๕ ภพ คือจำแนกโดยภูมิ ๓ จำแนกโดยสัญญาภูมิ ๓ ภพ และจำแนกโดยขันธมี ๓ ภพ

๑. จำแนกโดยภูมิมี ๓ ภพคือ^{๔๕}

๑.๑ กามภพ ฝ่ายกามาวจรภูมิมี ๑๑ ภูมิ

๑.๒ รูปภพ ฝ่ายรูปาวจรภูมิมี ๑๖ ภูมิ

๑.๓ อรูปภพ ฝ่ายอรูปาวจรภูมิมี ๔ ภูมิ

๒. จำแนกโดยสัญญาภูมิ ๓ ภพ คือ

๒.๑ สัญญาภพ ภพที่มีนามขันธ คือกามภพ ๑๑ รูปภพ ๑๕ (เว้นอสัญญา สัตต ๑ ภูมิ) และอรูปภพ (เว้นเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ ๓ ภูมิ)

๒.๒ อสัญญาภพ ภพที่ไม่มีนามขันธ ได้แก่กภฝ่ายอสัญญาสัตตภูมิ ๑

๒.๓ เนวสัญญานาสัญญายตนภพ ภพฝ่ายเนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ ๑

^{๔๒} บาลีอุทฺตปิปปนิมหาคณฐี, ผูกที่ ๔.๒๓, ๖.๓๔,

^{๔๓} บาลีอุทฺตปิปปนิมหาคณฐี, ผูกที่ ๗.๕

^{๔๔} บาลีอุทฺตปิปปนิมหาคณฐี, ผูกที่ ๔.๒๓, ๖.๓๗.

^{๔๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๔/๖๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๔/๘๕.

๓. จำแนกโดยขั้น มี ๒ คือ

๓.๑ เอกโวการภพ ภพที่มีขั้นเดียว คือรูปขั้น ได้แก่อสัณฺณิยัตตภูมิ ๑

๓.๒ จตุโวการภพ ภพที่มีนามขั้น ๔ ได้แก่ ภพฝ่ายอรุณภูมิ ๔

๓.๓ ปัญจโวการภพ ภพที่มีขั้นครบทั้ง ๕ ได้แก่ภพฝ่ายกามาวจรภูมิ ๑๑
ภพฝ่ายรูปาวจรภูมิ ๑๕ (เว้นอัสัณฺณิยัตตภูมิ)

๔.๒.๑๒ชาติ

ชาติ (birth) (ชนนํ ชาติ ชนุ ชาติ ในความเกิด ตี ปัจจัย) ความเกิด ว่าโดยสมมติได้แก่ ความเกิดของสัตว์ โดยปรมาตฺถ์ ได้แก่ ความปรากฏแห่งขั้น หรือความเกิดขึ้นครั้งแรกของขั้น^{๔๖} การเกิดปรากฏของอุปัตติภพใหม่ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งถือว่าเป็นวิบาก หลังจากกรรมภพซึ่งถือว่าเป็นวิบาก หลังจากกรรมภพ คือ การทำความดีความชั่วสิ้นสุดลง หมายถึงการเกิดของขั้น ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ ได้แก่ การเกิดปรากฏเป็นตัวตนมีรูปร่างในภพภูมิต่างๆ เช่น เกิดเป็นมนุษย์ เกิดเป็นเทวดา เกิดเป็นพรหม เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ทั้งนี้แล้วแต่ผลของกรรม การเกิดแบบนี้ภาษาอภิธรรม เรียกว่า “ปฏิสนธิ”

๔.๒.๑๓ ขราและมรณะ

ขรา (decay) (ชิรณํ ขรา ชรุ ชาติ แก่, คร่ำคร่า, เสื่อม, อ ปัจจัย) คือ ความแก่, ความเฒ่า, ความคร่ำคร่า,^{๔๗}ของสัตว์ที่เป็นผลมาจาก “ชาติ” คือความเกิดนั่นเอง ความแก่ขรามีอาการที่ปรากฏ เช่น ฟันหลุดผมหงอก หนังเหี่ยวขึ้นชื่อว่า “ขรา”^{๔๘}

มรณะ (death) (มรณํติ เอเตนาติ มรณํ มรุ ชาติ ในความตาย ยุ ปัจจัย) เป็นองค์ธรรมทั้งหมดซึ่งมีอยู่ ๑๒ อย่าง ตั้งแต่โสกะไปจนถึงอุปายาสเป็นบริวารเป็นผลของชาติที่ตามมาเท่านั้น ไม่ใช่องค์ธรรม^{๔๙}

๔.๒.๑๔ โสกะ ปรีเทวะทุกขัโทมนัส อุปายาส ได้แก่ ความโศก ความรำไร รำพัน ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ เพราะเมื่อมีขรามรณะแล้ว โสกะปรีเทวะทุกขะ โทมนัส อุปายาสะ ก็เกิดตามมาในปฏิจาสมุปบาทตั้งแต่ อวิชชา ถึง ขรามรณะ เป็นองค์

^{๔๖} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตกัณฐี, ผูกที่ ๑๐.๒๒,

^{๔๗} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตกัณฐี, ผูกที่ ๔.๒๘.

^{๔๘} ตี.นิ. (บาลี) ๑๖/๒/๓, ตี.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๘

^{๔๙} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตกัณฐี, ผูกที่ ๗.๑๑.

ธรรมทั้งหมดซึ่งมีอยู่ ๑๒ อย่าง ตั้งแต่โศกะไปจนถึงอุปายาสเป็นบวรารเป็นผลของชาติที่ตามมาเท่านั้นไม่ใช่องค์ธรรม^{๕๐}

๔.๒.๑๕ ผู้เห็นปฏิจสุมุปาบทชื่อว่าผู้เห็นธรรม

หลัก “ปฏิจสุมุปาบท” เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญที่สุดในบรรดาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า นักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งหลายยกย่องกันว่า เป็นหัวใจแห่งพระพุทธศาสนา หรือตัวแทนของพระศาสนาอย่างแท้จริงโดยให้เหตุผลว่าหลักธรรมคำสั่งสอนในพุทธศาสนาล้วนมีความเกี่ยวเนื่องกับหลักปฏิจสุมุปาบททั้งสิ้นและผู้ที่เข้าใจในปฏิจสุมุปาบทผู้นั้นก็ชื่อว่า ได้เห็นธรรม ได้รู้แจ้งเห็นจริงตามธรรมที่พุทธองค์ทรงสั่งสอน เหมือนดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า

“โย ปฏิจสุมุปาทํ ปสฺสตี โส ธมฺมํ ปสฺสตี”

แปลว่า “ผู้ใดย่อมเห็นปฏิจสุมุปาบท ผู้นั้นชื่อว่า เห็นย่อมธรรม”

“โย ธมฺมํ ปสฺสตี โส ปฏิจสุมุปาทํ ปสฺสตี”^{๕๑}

แปลว่า “ผู้ใดย่อมเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่า ย่อมเห็นปฏิจสุมุปาบท”

สรุปว่าพระพุทธพจน์นี้หมายความว่าความเท่าทันธรรมทั้งหมดของพระองค์ ธรรมะทั้งหมด ล้วนออกไปจากปฏิจสุมุปาบททั้งสิ้น ปฏิจสุมุปาบทเป็นแก่นแท้หรือหัวใจของพุทธศาสนา เป็นหลักแสดงถึงกระบวนการแห่ง เหตุปัจจัยที่สืบต่อเชื่อมโยงกันทั้งในกระบวนการเกิดและดับหากจะประมวลเอาสาระสำคัญของปฏิจสุมุปาบทนั้นไม่อาจกล่าวให้ครอบคลุมได้ทั้งหมด

๔.๒.๑๖ พุทธอุทานคาถากับปฏิจสุมุปาบท

หลังจากพุทธองค์ได้ทราบและหมดความสงสัยในสาเหตุและปัจจัยแห่งความเกิดและความดับแห่งกองทุกข์ที่เกิดจากสาเหตุหลักมาจากคือ “อวิชชา” และ “ตัณหา” พระองค์จึงด้วยจึงได้เปล่งอุทาน ซึ่งมีหมายความว่า บุคคลจะหลุดพ้นความสงสัยทั้งปวงได้เพราะรู้ที่มาของสาเหตุของปัญหา (ทุกข์ สมุทัย) หรือบุคคลจะหลุดพ้นได้เพราะมองทุกสิ่งโดยความเป็นจริงคือการดับกิเลสตัณหาให้หมดสิ้นไปโดยไม่เหลือเยื่อใยก่อน เมื่อจิตใจใสสะอาดหมดจดแล้ว ก็ไม่หวั่นไหวต่อกิเลสและตัณหาสามารถหลุดพ้นจากความต้องการอันเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวงได้จึงได้เปล่งอุทานคาถาว่า

ยथा หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา

อาตปิโน ฌายโต พุราหฺมณสุส

อถสุส กงฺขา วปยฺนฺติ สพฺพา

^{๕๐} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตตังคณฐี, ผูกที่ ๗.๑๑.

^{๕๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๖/๒๓๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๒๓๐.

ยโธ ปชานาคิ สเหตุธมม^{๕๒}

แปลว่า “เมื่อใดแลธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้เพ่งเพียรอยู่ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงย่อมสิ้นไปเพราะมารู้ทั่วธรรมพร้อมทั้งเหตุ” ดังนี้เป็นต้น

หลังจากที่พระองค์ตรัสรู้แล้วยังไม่ได้เสด็จลุกขึ้นไปไหนยังคงประทับนั่งพิจารณาหลักปัจจัยการโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยาม^{๕๓} พระองค์จึงได้เปล่งพุทธอุทานคาถาว่า ธรรมทั้งหลายพร้อมทั้งเหตุปัจจัยปรุงแต่งว่ามีอะไรบ้างเพราะได้รู้ทั่วธรรมทั้งหลายเหล่านั้นอย่างแจ่มแจ้งแทงตลอด หมดสิ้นความสงสัยที่อยู่ในพระทัยของพระองค์ธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้นเองที่พระองค์ใช้เวลาบำเพ็ญถึง ๖ ปีนั้นก็คือค้นหาและอวิชชาเมื่อได้พบพระองค์จึงได้เปล่งเป็นพุทธอุทานคาถา

พระองค์ได้ทราบเนื้อความนั้นพร้อมทั้งธรรมทั้งหลายๆ ท่านหมายถึง จตุอริยสัจจ์ ได้แก่ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค และโพธิปักขิยธรรม อันเป็นธรรมที่ทำให้สำเร็จประโยชน์ความเป็นผู้ตรัสรู้แก่พระองค์ ซึ่งเป็นจุดพราหมณ์ผู้มีบาปอันลอยแล้วด้วยฉาน ๒ อย่างคือ อารัมมณูปนิชฌาน และลักขณูปนิชฌาน

คำว่า “กังขา” (กังขา) แปลว่า “ความสงสัย” ในที่นี้หมายถึงข้อสงสัยในหลักปัจจัยการ ความสงสัยในอดีตกาลว่าเราเป็นอะไร ความสงสัยในปัจจุบันกาลว่าเราเป็นอะไร ความสงสัยในอนาคตกาลว่าเรจักเป็นอะไร ได้หมดสิ้นไปแล้วไปปราศแล้ว คือดับไปแล้ว ดุจแสงสว่างที่ส่องออกมาทำลายความมืดไปฉะนั้น

คำว่า “รู้ทั่ว” (ปชานาคิ) หมายถึงปัจจุเวกษณญาณญาณที่พิจารณาทบทวนญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนตรวจสอบตรมรรค ผล กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และนิพพาน ทำให้พระองค์ทราบถึงธรรมทั้งหลายพร้อมทั้งเหตุพร้อมทั้งปัจจัยท่านหมายถึง ทรงรู้ คือได้ทราบ ได้แก่แทงตลอดถึงกองทุกข์ทั้งมวลมีอวิชชาและสังขารเป็นต้น การกำหนดรู้ปัจจัยของนามรูป คือรู้ว่า รูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายเกิดจากเหตุปัจจัยเป็นปัจจัยแก่กัน อิงอาศัยกันอธิบายว่า พระองค์ได้ทรงทราบว่าพระนิพพานเป็นธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น

ในเวลาใดที่พระองค์ทรงพิจารณาปัจจัยการทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมในเวลานั้น พระองค์ก็ได้ทราบเนื้อความนี้คือความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้น พร้อมทั้งเหตุพร้อมทั้งปัจจัยพระองค์ได้ทรงกำจัดมารพร้อมทั้งเสนามารทั้งหลายให้หมดสิ้นไป ด้วยอริยมรรคมีองค์แปด ดุจดวงแห่งพระอาทิตย์ที่ขึ้นสู่ท้องฟ้าได้กำจัดทำลายความมืดลงไปในขณะนั้น^{๕๔}

^{๕๒} บาลีคุยหัตถทีปนิมิตถาณฐี, ผูกที่ ๗.๑๗.

^{๕๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๕๔} บาลีคุยหัตถทีปนิมิตถาณฐี, ผูกที่ ๗.๒๑.

๔.๓ อธิบายเรื่องกำเนิด ๔

คำว่า “กำเนิด” มาจากภาษาบาลีว่า “โยนิ” หมายถึงปฏิสนธิวิญญานอาศัยเกิด หรือที่สัตว์ทั้งหลายอาศัยเกิดนั้น เรียกว่า “กำเนิด” หรือ “โยนิ” ในทางพุทธศาสนาได้จัดการกำเนิดของสัตว์มีชีวิตว่ามี ๔ ประการ^{๕๕} คือ

- (๑) อันทะชะกำเนิด ได้แก่สัตว์ที่เกิดในฟองไข่เช่น ไก่ เป็ด จึงจกนกเป็นต้น
- (๒) ชะลาปุชะกำเนิด ได้แก่สัตว์ผู้ในครรภ์หรือการเกิดในมดลูกเช่น มนุษย์ ช้าง ม้า วัว ควายแมวเป็นต้น
- (๓) สัตตะชะกำเนิด ได้แก่สัตว์ผู้เกิดในถ้ำไคลหรือเกิดในที่ชื้นและโสโครกหรือที่มียาง เช่น เชื้อโรค แบคทีเรีย ไวรัส หมู่นอนเป็นต้น
- (๔) โอปปาติกะกำเนิด ได้แก่สัตว์ผู้เกิดผุดโตขึ้นทันที เช่น มนุษย์ดันกับปรต ภูตผี ปีศาจสัตว์นรกเทวดา พรหมเป็นต้น

๔.๓.๑ อารมณ์แห่งการปฏิสนธิ^{๕๖}

เรื่องจุติ ปฏิสนธิ เป็นเรื่องของคนที่กำลังตายและเกิด ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายที่ยังมีชีวิตเป็นพระอรหันต์นั้นจะเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย หรือเดรัจฉานก็ตามหรือเป็นมนุษย์ เทวดาและพรหมก็ตาม เมื่อใกล้จะตาย นิमितทั้ง ๓ คือ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์หรือคตินิมิตอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมปรากฏเฉพาะหน้าในทวารใดทวารหนึ่งในทวารทั้ง ๖ นั้นเสมอ^{๕๗}

(๑) **กรรมอารมณ์** หมายถึง ธรรมารมณ์ที่เกี่ยวกับกุศลกรรม อกุศลกรรม กรรมอารมณ์ที่เป็นฝ่ายกุศลเรียกว่า “กุศลกรรม” กรรมชั่ว เรียกว่า “อกุศลกรรม” ทั้งกรรมดีและกรรมชั่วมันจะมาปรากฏให้เราเห็นเมื่อจวนจะตาย อุปกรณ์ในการทำกรรมนั้น ๆ จะเข้ามาปรากฏเป็นเครื่องหมายให้เราทราบถึงกรรมที่กระทำมาแล้วเป็นปกตินิสัยจะเป็นเหตุปัจจัยทำให้จิตโน้มกรรมเหล่านั้นมาเป็นอารมณ์โดยนึกได้หรือคิดได้ปรากฏอยู่ในใจแต่ไม่เป็นภาพมาปรากฏขณะใกล้จะตายเรียกอารมณ์เหล่านี้ว่า “กรรมอารมณ์”^{๕๘}

(๒) **นิมิตอารมณ์** หมายถึงอารมณ์แห่งกรรมที่เป็นประธาน คือ อารมณ์ ๖ มีรูป เสียงเป็นต้นที่ตนได้ทำไว้ในอดีตจะมาปรากฏทางมโนทวาร เพราะระลึกถึงกรรมที่ตนเคยทำไว้หรือเรียกว่า “อดีตอารมณ์” ด้วยอำนาจกรรมที่มีพลังทำให้มาปรากฏให้คนใกล้ตายได้เห็น ถ้าเป็น

^{๕๕} ม.มู. (บาลี) ๑๒/๑๕๒/๑๑๓, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

^{๕๖} บาลีคุณหัตถ์ปิณิมหาคันฐี, ผูกที่ ๕.๑๒.

^{๕๗} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๒๑๒, อภิ.ธ.อ. (ไทย) ๗๕/๑๕๐.

^{๕๘} อ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๔๖๓.

อกุศลกรรมเช่นคนที่เคยฆ่าวัวก็จะเห็นวัวมาปรากฏหรือร้องเหมือนกับเสียงวัวที่ตนเคยฆ่าไว้ ถ้าเป็นกุศลกรรม ผู้นั้นก็จะเห็นอุปกรณ์ต่างๆเช่น โบสถ์ ศาลา บาตร จีวรเป็นต้นกรรมที่มาปรากฏนี้เรียกว่า “กรรมนิมิตอารมณ์” ^{๕๕}

(๓) **คตินิมิต** หมายถึงเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ให้เราเห็นว่าแดนที่เราจะไปเกิดที่ไหน ภพไหนชาติไหนมันมีเครื่องหมายบ่งบอกให้เราเห็นว่า ผู้นั้นจะไปดี หรือไปชั่วให้ดูที่คตินิมิตเมื่อใกล้จะตายกรรมมาปรากฏอย่างไร ถ้าเห็นเทวดามารับ ก็แสดงว่าได้ไปที่ดีอย่างแน่นอน แต่ถ้าเห็นสิ่งไม่ดีเช่นเห็นยมทูตมารอรับก็แสดงว่าตกนรกแน่นอนเป็นต้น

๔.๓.๒ ปฏิสนธิวิญญานของมนุษย์

ในกำเนิด ๔ มนุษย์เป็นสัตว์โลกจัดอยู่ในประเภทขลาปุชะ คือก่อกำเนิดในครรภ์ของมารดา เช่นเดียวกับสัตว์ที่เลี้ยงลูกด้วยนม เช่น วัว ควาย การเกิดใหม่หรือปฏิสนธิ (ปฏิ+สนธิ การเชื่อมต่อ) เป็นการเชื่อมต่อระหว่างช่องว่างของภพเก่าที่สิ้นสุดลงกับภพใหม่ที่จะเกิดขึ้นกรรมจะส่งผลถ่ายทอดไปยังภพต่อไปได้ทั้งนี้เมื่อคนเราตาย แล้วต้องเกิดทันทีซึ่งอาจไปเกิดในภพภูมิที่ไม่มีสังขารได้จิตดวงสุดท้ายในชาติและจิตในชาติต่อไป

๔.๓.๓ จิตที่ทำหน้าที่ในการตายและเกิด

คำว่า “จิต” หรือ “วิญญาน” บางโอกาสใช้แทนกันได้คือใช้ในความหมายเดียวกัน จิตที่ทำหน้าที่ในการเคลื่อนจากภพนี้ไปภพหน้ามีอยู่ ๓ ดวงคือ จุติจิต, ปฏิสนธิจิต, ภวังคจิต,

(๑) “จุติจิต” เป็นจิตดวงสุดท้ายของภวก่อนจิตที่จะเป็นเหตุในปฏิสนธิชาติต่อไป

(๒) “ปฏิสนธิจิต” ซึ่งจุติจิตนี้ได้บรรจุข้อมูลกรรมที่ทำมาไว้และถ่ายทอดข้อมูลกรรมที่ได้เก็บคือวิบากจิตจะเป็นตัวนำเกิดในภพภูมิต่างจากนั้นจิตที่ทำหน้าที่ต่อไปคือ ภวังคจิต^{๖๐}

(๓) “ภวังคจิต” จิตที่ทำหน้าที่รักษาภพ จิตที่เป็นรากฐานของชีวิต เป็นจิตที่ใช้ดำรงชีวิตอยู่ทำหน้าที่ควบคุมอวัยวะภายในและควบคุมการทำงานภายในระบบเซลล์ เมื่อมีอวัยวะเกิดขึ้นแล้วและทำหน้าที่แล้วจึงจะมีวิจิติจิตหรือวิญญานเกิดขึ้น

จิตทั้ง ๓ ดวงนี้ทำหน้าที่ในเวลาตายและเกิดในภพใหม่ปฏิสนธิจิต ซึ่งจุติจิตนี้ได้บรรจุข้อมูลกรรมที่ทำมาไว้และถ่ายทอดข้อมูลกรรมที่ได้เก็บ คือวิบากจิตที่จะเป็นตัวนำเกิดในภพภูมิต่างๆ จิตที่ทำหน้าที่ต่อไปคือ ภวังคจิตจิตมีลักษณะเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ซึ่งการสืบต่อสันตติของจิต ย่อมอาศัยการถ่ายทอดข้อมูลจากภวังคจิตจิตดวงเดิม ไปสู่จิตดวงใหม่ ด้วยกระบวนการของ

^{๕๕} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑๕/๒๓๐.

^{๖๐} บาลีอุยหัตถที่ปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๕.๓๕.

การทำงานของภวังคจิต เพราะเหตุว่า “ภวังคจิต” เป็นเหตุให้สร้างจิตดวงใหม่ตลอดเวลา ก่อนจิตดวงเก่าจะดับไปจึงถือว่าเป็นเหตุแห่ง “ภพ” หรือเป็นเหตุสร้าง “ภพ”

๔.๓.๔ เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดในภพใหม่

หากถามว่าอะไรไปเกิดใหม่ คำตอบก็คือจิตหรือวิญญาณทั้งนี้จิตที่ดับในภพภูมิก่อนกับจิตที่ไปเกิดในภพภูมิใหม่ในพระพุทธศาสนา จะถือเป็นจิตดวงเดียวกันก็ ไม่ใช่ ต่างกันก็ไม่เชิง เป็นจิตคนละดวงกัน จิตที่ทำหน้าที่ในการตายและการเกิดมีอยู่ ๓ ดวง คือ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต ปฏิสนธิจิต (เกิด) วิญญาณมีหน้าที่สืบต่อภพใหม่ คือตายแล้วเกิดใหม่ ทำหน้าที่เกิดใหม่ ภวังคจิต วิญญาณที่อยู่ในช่วงไม่ได้เสวยอารมณ์ผ่านอายตนะทั้ง ๕ เพราะไม่มีขันธ์ ๕ ถ้าไม่มีขันธ์ ๕ แล้วภวังคจิต คือวิญญาณหยุดพักสงบอยู่ชั่วคราวความเป็นอยู่โดยไม่รู้สึกรู้สิดำ ไม่รับอารมณ์ จุติจิต จิตวิญญาณที่เคลื่อนออกจากร่างเมื่อตายจากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่ง มีหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบันไปหาภพใหม่หรือร่างใหม่

เหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งให้เกิดในภพต่าง ๆ นั้นข้ออุปมาเปรียบเทียบอย่างพระพุทธองค์ได้ตรัสกะพระอานนท์ไว้ว่า “อานนท์ กรรมชื่อว่า “เป็นโรนา” วิญญาณชื่อว่า “เป็นพิษ” ค้นหาชื่อว่า “เป็นยางเหนียว” ของพวกสัตว์ที่มีอวิชชาเป็นเครื่องขวางกั้นมีค้นหาเป็นเครื่องผูกไว้ในภพเหตุ นั้นสัตว์จึงมีภพใหม่อีกต่อไปมีเหตุปัจจัยมี ๓ อย่างดังนี้”^{๖๐}

๔.๓.๕ องค์ประกอบการปฏิสนธิของมนุษย์

การปฏิสนธิ หมายถึง กระบวนการที่เซลล์ของเพศชายหรืออสุจิ (สเปิร์ม) เข้าไปผสมรวมกับเซลล์ของเพศหญิง (ไข่) แล้วทำให้เกิดเซลล์ใหม่ขึ้นมาการปฏิสนธิของมนุษย์เริ่มจากน้ำอสุจิของเพศชายจะประกอบด้วยอสุจิเป็นจำนวนมากหลายร้อยล้านตัวบรรดาอสุจิเหล่านี้มีทั้งแข็งแรงและไม่แข็งแรงพวกที่แข็งแรงก็สามารถแหวกว่ายเข้าไปในมดลูกและเลยเข้าไปยังปีกมดลูกเพื่อจะได้ผสมพันธุ์กับไข่ตามปกติ อสุจิตัวที่แข็งแรงที่สุดตัวเดียวเท่านั้นจะไปพบกับไข่ได้ก่อน และเนื่องจากอสุจิจะมีสารซึ่งสามารถละลายผนังที่ห่อหุ้มปกป้องไข่ออกได้ อสุจิจึงเจาะผ่านเปลือกของไข่ เพื่อเข้าไปรวมตัวกับนิวเคลียสภายในไข่ได้ หลังจากนั้นอสุจิตัวอื่นๆ ก็จะไม่สามารถเข้าไปได้อีกส่วนอสุจิตัวที่เข้าไปในไข่แล้วจะสลดทางทิ้งและส่วนหัวที่เข้าไปในไข่จะเริ่มพองขึ้นและหลอมรวมกันกับไข่เป็นเซลล์เดียวกันในที่สุดกลายเป็นกละ

^{๖๐} อ.ก.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๗๗/๒๑๗, อ.ก.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐.

ดังนั้นการปฏิสนธิจึงเกิดจากจิตหรือวิญญาณในภพก่อน ในทางพุทธศาสนาพระพุทธองค์ตรัสได้กับพระอานนท์ว่า “อานนท์ ถ้าวิญญาณจักไม่หยั่งลงในครรภ์มารดา นามรูปจะพึงสถิตมั่นในครรภ์มารดาได้หรือ การเกิดหรือการปฏิสนธิของมนุษย์นั้นมีปัจจัย ๓ ประการ คือ”^{๖๒}

(๑) บิดามารดาพร้อมสังวาส (มาตาปิตโร จ สนฺนิปติตา โหนฺติ)

(๒) มารดามีฤดู (มาตา จ อุติณฺโหติ)

(๓) มีสัตว์มาปฏิสนธิในครรภ์”^{๖๓} (กนฺธพฺโป จ ปจฺจุปฺภฺวติ โหติ)

พระพุทธพจน์นี้ท่านแสดงองค์ประกอบแห่งการเกิดในครรภ์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๓ ประการประชุมพร้อมกันการถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้คือ มารดาบิดายู่ร่วมกันมารดามีระดูคันธุ์พระมาปรากฏเมื่อพร้อมกัน ๓ อย่างนี้การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้

สรุปว่าการเวียนว่ายตายเกิดของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นตามเหตุและปัจจัยหรือกรรมที่สร้างไว้เป็นกำลังสนับสนุนให้ไปเกิดในภพภูมิต่างๆ ถ้าทำกุศลกรรมก็ไปเกิดในสุคติภูมิเช่นสวรรค์ หรือพรหมโลกเป็นต้น แต่ถ้าทำอกุศลกรรมแล้วก็ต้องไปเสวยผลกรรมในนรกหรือไปเกิดเป็นเปรต อสุรกาย ในนรกภูมิต่าง ๆ ตามแรงกรรมที่ตนสร้างขึ้น เหตุนั้นสัตว์ทั้งหลายล้วนตกอยู่ในกฎแห่งกรรม หรือกฎธรรมชาติ หรือกฎแห่งสงสารวัฏฏ์คือ กิเลส กรรมและวิบากหมุนเวียนกันอยู่อย่างนี้ตามกฎแห่งไตรลักษณ์คือ “อนิจจัง” ความไม่เที่ยง “ทุกขัง” เป็นทุกข์ “อนตตา” เป็นของว่างปราศจากตัวตนหาความสุขที่เป็นแก่นแท้แน่นอนไม่ได้ต้องตกอยู่ในกองทุกข์รำไป

๔.๔ บัว ๓ เหล่ากับบุคคล ๔ จำพวก

เมื่อแรกตรัสรู้พระพุทธเจ้าได้ทรงพิจารณาว่า พระธรรมที่ทรงบรรลุนั้นมีความละเอียดอ่อนสุขุม คัมภีรภาพ ยากต่อบุคคลจะรู้ เข้าใจและปฏิบัติได้ แต่ต่อมาได้ทรงพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้ว ทรงเห็นว่าบุคคลในโลกนี้มีหลายจำพวก บางพวกสอนได้ บางพวกสอนไม่ได้ เปรียบเสมือนบัว ๓ เหล่าแต่ในอรรถกถาได้เปรียบบุคคลเป็นดอกบัว ๔ เหล่านั้นเป็นการประยุกต์จากพุทธพจน์เรื่องบุคคล ๔ จำพวกมาผสมผสานกับพระพุทธพจน์เรื่องดอกบัว ๓ เหล่าจึงกลายเป็นดอกบัว ๔ เหล่าที่รู้จักกันในปัจจุบัน

^{๖๒} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๑๑/๓๕๗, (ไทย) ๑๓/๔๑๑/๕๑๔.

^{๖๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒/๓๐๓, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒/๘๖.

๔.๔.๑ บัว ๓ เหล่า

ภายหลังจากที่ท้าวสหัมบดีพรหมได้มาทูลอาราธนาให้พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมเพื่อโปรดสัตว์โลก พระองค์ก็ได้ทรงพิจารณาถึงสติปัญญาของมนุษย์ว่าแต่ละคนมีความแตกต่างกันไม่เท่ากันและได้ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลายที่มีฐลีสือกเลสในจกษุณ้อยกมี ที่มีฐลีสือกเลสในจกษุณุมากมี ที่มีอินทริย์ แกก่ล้ากมี ที่มีอินทริย์อ่อนกมี ที่มีอาการดีกมี ที่มีอาการทรามกมี ที่จะสอนให้รู้ได้ง่ายกมี ที่จะสอนให้รู้ได้ยากกมี ที่มีปกคิเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภยอยู่กมี^{๖๔} มีอุปมาเหมือนดอกอุบลในกออุบล ดอกปทุมในกอปทุม หรือดอกบุณทริกในกอบุณทริก ที่เกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ งอกงามแล้วในน้ำ บางเหล่ายังจมในน้ำ อันน้ำเลียงไว้ บางเหล่าตั้งอยู่เสมอน้ำ บางเหล่าตั้งอยู่พ้นน้ำ อันน้ำไม่คิดแล้ว^{๖๕}.

๔.๔.๒ บุคคล ๔ จำพวก

พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักษุได้ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลาย บางพวกมีฐลีสือกเลสในจกษุณ้อย บางพวกมีฐลีสือกเลสในจกษุณุมาก บางพวกมีอินทริย์ แกก่ล้า บางพวกมีอินทริย์อ่อน บางพวกมีอาการดี บางพวกมีอาการทราม บางพวกสอนให้รู้ได้ง่าย บางพวกสอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมีปกคิเห็นปรโลกและโทษโดยความเป็นภยอยู่ถันนั้นเหมือนกัน^{๖๖} เปรียบได้ดั่งดอกบัว ๓ เหล่าอันหมายถึง ปัญญา วาสนา บารมี และอุปนิสัย ที่สร้างสมมาแต่อดีตของบุคคลซึ่งบัว ๓ เหล่าตามพระบาลีนั้นคือ

บัวประเภทที่ ๑ ดอกบัวที่พ้นน้ำแล้ว รอแสงพระอาทิตย์จะบานวันนี

บัวประเภทที่ ๒ ดอกบัวที่ปรึมน้ำ จะบานวันพรุ่งนี

บัวประเภทที่ ๓ ดอกบัวที่อยู่ใต้น้ำ ยังอีก ๓ วันจึงจะบาน

นอกจากนี้ในอรรถกถาได้กล่าวถึงบัวเหล่าที่ ๔ คือบัวที่มีโรคยังไม่พ้นน้ำเป็นภกษาของปลาและเต่าซึ่งมิได้ยกขึ้นสู่บาฬีแล้วแบ่งเปรียบเทียบบุคคลเป็น ๔ เหล่าคือ

(๑) อุคฆฏิตัญญู หมายถึงบุคคลผู้ที่พอกยหัวข้อธรรมก็สามารถบรรลุธรรมเช่นอุปติสสะมาณพที่พอได้ฟังหัวข้อธรรมจากท่านพระอัสสชิได้ดวงตาเห็นธรรม

(๒) วิปจิตัญญู หมายถึงบุคคลผู้ที่ได้ฟังธรรมบทโดยย่ออธิบายขยายความโดยพิสดารแล้วจึงสามารถจะบรรลุธรรมได้

^{๖๔} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๕/๑๔

^{๖๕} บาลีคุยหัตถทีปนิมหากถฐี, ผูกที่ ๕.๔.

^{๖๖} บาลีคุยหัตถทีปนิมหากถฐี, ผูกที่ ๕.๓.

(๓) เนยยะ หมายถึงบุคคลที่มีอุปนิสัย สติปัญญาปานกลาง ที่ต้องพากเพียรค้นคว้า ได้ถาม หมั่นศึกษาเล่าเรียน และคบกัลยาณมิตร จึงจะสามารถรู้เห็นแจ้งในธรรมได้ เปรียบเหมือนดอกบัวที่เติบโตอยู่ใต้น้ำ จะผุดขึ้นมาเหนือน้ำและจะบานในวันต่อไป

(๔) ปทปรมะ หมายถึงผู้มีบทร้อยอย่างยิ่ง ได้แก่ผู้ฟังมาก ทรงจำได้มาก สอนมาก แต่ยังไม่สามารถจะบรรลุธรรมในชาตินั้นๆ ได้

ท่านได้เปรียบเทียบอุกมฤตัญญุเป็นเหมือนบัวพันธุ์น้ำที่พอต้องแสงอาทิตย์แล้วก็บานในวันนี้ ได้เปรียบเทียบวิปจิตัญญุเป็นเหมือนบัวอยู่เสมอน้ำที่จะบานในวันรุ่งขึ้น ได้ เปรียบเทียบเนยยะเป็นเหมือนบัวจมอยู่ในน้ำที่จะขึ้นมามานในวันที ๓ ส่วนปทปรมะเปรียบเหมือนบัวที่มีโรคยังไม่พ้นน้ำ ไม่มีโอกาสขึ้นมามาน เป็นภิกษาของปลาและเต่า^{๖๗}

สรุปว่าในพระไตรปิฎกพระพุทธองค์ทรงเปรียบเทียบบัวเป็น ๓ เหล่า คือ บัวที่โผล่พ้นน้ำ บัวเสมอน้ำ และบัวใต้น้ำ ส่วนดอกบัวที่อยู่ในใต้โคลนตมท่านอรรถกถาเป็นแบ่งเพิ่มเข้ามาเป็น ๔ เหล่าโดยแบ่งตามระดับคือ บัวพันธุ์น้ำ บัวเสมอน้ำ บัวใต้น้ำ และบัวที่อยู่ในใต้โคลนตม เปรียบเทียบกับคน ๔ จำพวกคือ ปทปรมะ เนยยะ วิปจิตัญญุ และ อุกมฤตัญญุ ตามลำดับอย่างนี้ก็เพื่อให้เห็นปัญญาและอุปนิสัยของเวไนยสัตว์ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๔.๕ การแสดงธรรมจกัปปวัตตนสูตร

ธรรมจกัปปวัตตนสูตรเป็นเทศนาถกกันครั้งแรกที่ พระองค์แสดงแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน^{๖๘} ถือว่าเป็นการยังจักรคือธรรมให้หมุนไปเป็นการประกาศศกดาให้แก่มนุษย์และเทวดาทั้งหลาย ล้อแห่งธรรมนี้หมุนไปในทิศใดก็นำแสงสว่างไปสู่ทิศนั้นการแสดงธรรมจกัปปวัตตนสูตรนี้ถือว่าเป็นพุทธกิจของพระพุทธเจ้าทุกๆพระองค์ทรงกระทำเพราะเป็นการหมุนวงล้อแห่งธรรมให้เป็นไปในโลกธาตุเพื่อความสงบสุขแห่งเวไนยสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง

เพราะเหตุนี้การแสดงธรรมจกัปปวัตตนสูตรจึงเปรียบเหมือนกับการนำประทีปหรือแสงสว่างแห่งปัญญาให้แก่สัตว์ทั้งหลายทำให้เกิดความเห็นแจ้งในกฎความจริงแห่งธรรมชาติของชีวิต ทำให้การดำเนินชีวิตเป็นไปในหนทางที่ถูกต้องไม่หลงไปในทางที่ผิด^{๖๙}

^{๖๗} ที.ม.อ. (ไทย) ๖๖/๖๔-๖๕,

^{๖๘} บาลีสุยหัตถทีปนีมหาคัมภีร์, ผูกที่ ๕.๑๕.

^{๖๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

๔.๕.๑ ความหมายของธรรมจักรกับปวัตตนสูตร

คำว่า “ธรรมจักร” นี้เกิดมาจากคำ ๒ คำมารวมกันคือคำว่า “ธรรม”^{๓๐} และคำว่า “จักร” คำว่า “ธรรม” เป็นคำที่มีความหมายที่กว้าง เช่น สภาพที่ทรงไว้, ธรรมดา, ธรรมชาติ, สภาพธรรม, สังขธรรม, ความจริง, ปรากฏการณ์, คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า, คำว่า “จักร” มีความหมายว่า “ล้อเกวียน”

คำว่า “ธรรมจักรกับปวัตตนะ” แปลความได้ว่า “การยังจักรคือธรรมให้เป็นไป” ธรรมจักรกับปวัตตนสูตรมีเนื้อหาที่แสดงถึงการปฏิเสธการปฏิบัติที่สุดโต่ง ๒ อย่างและเสนอแนวทางการปฏิบัติในการดำเนินชีวิตโดยสายกลางอันเป็นแนวทางใหม่ให้แก่มวลมนุษย์ ซึ่งเนื้อหาแสดงถึงขั้นตอนและแนวทางในอริยสัจทั้ง ๔ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ โดยเริ่มจากทำความเข้าใจให้ถูกทางสายกลางก่อนและดำเนินตามขั้นตอนการปฏิบัติเพื่อการละตัณหา (สมุทัย) เพื่อความดับทุกข์ให้หมดสิ้นมุ่งถึงบรมสุขได้แก่ “นิพพาน” ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนา

๔.๕.๒ ธรรมจักรคือสัญลักษณ์ของพุทธศาสนา

ธรรมจักรนี้ถือว่าเป็นสัญลักษณ์ทางพุทธศาสนาเป็นรูปวงล้อมี ๘ ซี่ข้าง ๑๒ ซี่ข้าง ธรรมจักรมีความหมายว่า “กงล้อ” หรือ “พระธรรม” ย่อมประกอบด้วยส่วนสำคัญ ๓ ส่วน คือ “คุม” “ก้า” และ “กง” ส่วน “จักรธรรม” นี้มีอุปมาเปรียบเทียบอย่างนี้คือ “โพธิปักขิยธรรม”(ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้) (๑) เป็น “คุม” “ปฏิจจสมุปบาท” (ธรรมที่ถูกปกปิดไว้) (๒) เป็น “ก้า” และ “อริยสัจ ๔” (หนทางออกจากทุกข์) เป็น “กง” คราบไคที่ “คุม” “ก้า” และ “กง” ยังวางแยกกันอยู่คราบนั่น “ล้อ” หรือ “จักร” ย่อมไม่บังเกิดมีขึ้น ต่อเมื่อนายช่างผู้ชาญฉลาดนำอุปกรณ์ทั้ง ๓ อย่างนี้ประกอบเข้าด้วยกันอย่างสนิทแนบแน่น “จักร” ที่แข็งแรงมั่นคงพร้อมที่จะนำมาใช้งานอย่างมีประสิทธิภาพจึงจะบังเกิดขึ้นข้อนี้ฉันใด ขณะที่พระองค์ได้แสดงธรรมจักรกับปวัตตนสูตรก็ฉันนั้นกล่าวคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาพระธรรมทั้ง ๓ หมวดดังกล่าวแล้วโดยมีความสัมพันธ์โยงใยเกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิดไม่แยกจากกัน

^{๓๐} คำว่า “ธรรมะ” หมายถึงสภาวะที่ทรงสัจไว้ไม่ให้ตกไปในอบายมิวิเคราะห์ว่า จตุสุ อปาเยสุ วฏฏทุกฺขेषุ จอปตมานเณ กตฺวา ธาเรตฺติ ธมฺโม. ชื่อว่า “ธรรม” เพราะอรรถว่าทรงไว้ไม่ให้ตกไปในที่ชั่วมีอบาย ๔ และวฏฏทุกฺข.

๔.๕.๓ เนื้อหาที่สำคัญในพระสูตร

ธรรมจักรกัปปวัตนสูตรมีหลักธรรมสำคัญที่พระพุทธองค์แสดงแก่ปัญจวัคคีย์ได้แก่ทรงปฏิเสธที่สุดโต่ง ๒ อย่างอริยสัจ ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ส่วนเนื้อหาที่เป็นประเด็นหลักในพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในสูตรโดยสรุปมี ๓ ประการดังนี้^{๑๑}

(๑) **กามสุขัลลิกานุโยค** คือ การประกอบตนให้หมกหมุ่นอยู่ในกามการหมกหมุ่นในความสุขทางกาย ลุ่มหลงมัวเมาอยู่ในรูป รส กลิ่น เสียง รวมความเรียกว่าเป็นการหลงเพลิดเพลินหมกหมุ่นในกามสุข ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่า “เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์”^{๑๒}

(๒) **อัตตกลิมณานุโยค** คือ การปฏิบัติตนเพื่อพ้นทุกข์โดยลำบากเกินไปการสร้างความลำบากแก่ตนชาวชมพูทวีปในสมัยนั้นมีความเชื่อกันว่าร่างกายนี้เท่านั้นที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งมวลเมื่อได้ทรมาณกายให้ได้รับลำบากแล้วจะสามารถทำลายกิเลสได้หรือการทรมาณตนด้วยวิธีต่างๆ เพื่อบรรลุเป้าหมายที่ตนต้องการ เป็นบำเพ็ญตบะตามลัทธิของตนเป็นต้น พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงหนทางที่ถูกต้อง ๒ อย่างนี้บรรพชิตไม่ควรเข้าไปเสพเพราะเป็นธรรมอันเลวทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ เป็นทุกข์ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์^{๑๓}

(๓) อริยสัจ ๔

(๑) ทุกข์ ได้แก่ ชาติ ชรา มรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาส

(๒) สมุทัย ได้แก่ ตัณหา ๓ อันเป็นสาเหตุแห่งความทุกข์

(๓) นิโรธ ได้แก่ ความดับทุกข์ อันได้แก่พระนิพพาน

(๔) มรรค ได้แก่ ข้อปฏิบัติที่ทำให้ถึงทุกขนิโรธอริยสัจหรือพระนิพพาน หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ (๑) สัมมาทิฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ^{๑๔}

๔.๕.๔ ผลที่ได้รับจากการแสดง

ธรรมจักรกัปปวัตนสูตรเป็นพระสูตรที่มีความยาวเนื้อหาที่ครอบคลุมหลักธรรมที่พระองค์ได้ทรงตรัสรู้คืออริยสัจ ๔ โดยเฉพาะทางสายกลางคือ “มัชฌิมาปฏิปทา” แล้วนำมาแสดง

^{๑๑} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๐.๕.

^{๑๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^{๑๓} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๐.๖.

^{๑๔} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๐.๗.

ให้เหล่าปัญจวัคคีย์ทำให้ปัญจวัคคีย์บรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้ปฐมสาวกเป็นพยานการตรัสรู้ของพระองค์ ผลสำคัญที่ได้รับจากการแสดงธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรที่สำคัญมี ๓ อย่างนี้คือ

- (๑) ทำให้จักรคือธรรมหมุนไปเป็นการประกาศพระศาสนาของพระองค์
- (๒) ทำให้พระองค์ได้ปฐมสาวกยืนยันการตรัสรู้ของพระองค์
- (๓) ทำให้เกิดพระรัตนตรัยครบทั้ง ๓ คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์

สรุปว่าในการแสดงธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรทรงแสดงทางสายกลางคือ มัชฌิมาปฏิปทาซึ่งเป็นแนวทางอันไม่เคยปรากฏมาก่อนในสมัยนั้นผลจากการแสดงพระธรรมเทศนา ทำให้มีผู้บรรลุตามที่พระองค์ทรงประสงค์คือท่านพระอัญญาโกณฑัญญะก็เกิดปัญญาจักขุหรือดวงตาเห็นธรรมอย่างนี้ว่า

“ยงฺกิลฺลิจิ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพพฺพตํ นิโรธธมฺมนฺติ”^{๓๕}

แปลว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีการเกิดขึ้น สิ่งนั้นทั้งหมดย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา พระองค์ทรงทราบว่าโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรมจึงเปล่งพระคำรัสว่า

“อญฺเฎลํ วัต โภ โกณฺฑญฺโฏ อญฺเฎลํ วัต โภ โกณฺฑญฺโฏ”

แปลว่า “โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ ด้วยพระพุทธรคำรัสนี้ คำว่า “อัญญา” จึงเป็นคำนำหน้าชื่อของท่านตั้งแต่นั้นมาจนรู้จักกันว่า “อัญญาโกณฑัญญะ”

๔.๖ อริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมสำคัญที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพุทธศาสนา เนื้อหาทั้งหมดที่ได้แสดงมาก็รวมลงในอริยสัจ ๔ ทั้งหมดหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าจึงมุ่งที่สอนให้มนุษย์มีหลักธรรมที่พึงทางใจและมีแนวทางการประพฤติปฏิบัติที่จะทำให้เกิดมงคลแก่ชีวิต อันจะทำให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันในสังคมด้วยความสงบสุขและเจริญก้าวหน้าและพัฒนาจนถึงขั้นหมดกิเลสบรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

๔.๖.๑ ความหมายของอริยสัจ ๔

คำว่า “อริยสัจ” แปลว่า “ความจริงอันประเสริฐ” ความจริงของพระอริยะ หมายถึงความจริงที่ทำบุคคลเข้าถึงให้เป็นอริยะชนและความจริงอันทำให้บุคคลผู้ปฏิบัติห่างไกลจากข้าศึก คือความจริงที่ทำให้คนพ้นจากวัฏฏทุกข์ประกอบด้วยองค์ธรรม ๔ ประการคือทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรคอันประกอบด้วยองค์แปด

^{๓๕} บาลีสุขหัตถที่ปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๑.๑๓.

ตารางแสดงอริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔	คำแปล	คำขยายความ
๑. ทุกข์	ความไม่สบายกายไม่	ที่จัดว่าเป็นทุกข์เพราะมีลักษณะเบียดเบียน บีบคั้น
๒. สมุทัย	สบายใจ	ทนได้ยาก
๓. นิโรธ	เหตุให้ทุกข์เกิด	ได้แก่ ตัณหาความอยาก ๓ อย่าง
๔. มรรค	ความดับทุกข์	ได้แก่ การดับตัณหาให้สิ้นไป
	ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์	ได้แก่ มรรค ๘ ประการ

๑. ทุกข์อริยสัจ พุทธองค์ตรัสว่า “ชาติเป็นทุกข์”^{๗๖} ชราก็เป็นทุกข์ มรณะเป็นทุกข์ โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัสอุปายาส ก็เป็นทุกข์ แม้ความประจวบกับสิ่งไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ แม้ความพลัดพรากจากสิ่งทีรักก็เป็นทุกข์ ปราณณาสังขโมได้ แม้อันนั้นก็เป็นทุกข์^{๗๗} โดยย่ออุปาทานขันธทั้ง ๕ เป็นทุกข์ ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ คับแค้นใจต่าง ๆ นี้ชื่อว่า “ทุกข์” สภาพของทุกข์นี้ชื่อว่า “ธรรมที่ควรกำหนดรู้” (ปริณญาตัพพธรรม) ซึ่งท่านได้แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ๆ ดังนี้ คือ

(ก)สภาพทุกข์ คือ ทุกข์ประจำสภาวะ หมายถึง ความทุกข์ที่มีประจำอยู่ในสภาพร่างกายของคนเรา เริ่มตั้งแต่เกิดมามีชีวิต จนถึงตาย ซึ่งมีอยู่ ๓ อย่าง ดังนี้ คือ

๑.๑ ชาติทุกข์ การเกิดก็เป็นเป็นทุกข์ หมายถึง การทนทุกข์ทรมานตั้งแต่อยู่ในครรภ์จนถึงคลอดซึ่งแสดงให้เห็นว่า การเกิดมามีชีวิตได้นั้น ต้องผ่านอันตรายมาได้โดยยากจึงจัดว่าเป็นทุกข์เพราะการเกิด

๑.๒ ชราทุกข์หมายถึง สภาพร่างกายแก่ชราคร่ำครวญทรุดโทรมแม้จะนั่งจะนอน จะเดินไปมาก็ลำบาก จึงจัดว่าเป็นความทุกข์เพราะความแก่ชรา

๑.๓ มรณทุกข์ หมายถึง ความตายนั่นเป็นสิ่งที่มาทำลายชีวิตหรือตัดรอนชีวิตของเราให้สิ้นไปจึงจัดเป็นความทุกข์เพราะความตาย^{๗๘}

^{๗๖} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตถกัณฐี, ผูกที่ ๑๐.๒๒.

^{๗๗} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๔/๑๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๗๘} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตถกัณฐี, ผูกที่ ๑๐.๓.

(๗) ปกิณณกทุกข์ แปลว่า ทุกข์เล็กๆ น้อยๆ หมายถึง ความทุกข์ที่จรมมาจากที่อื่น โดยเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว ตามเหตุการณ์และสิ่งแวดล้อมของชีวิต มีน้อยบ้างมากบ้าง พลัดเปลี่ยนกันไปในแต่ละบุคคล ซึ่งมีอยู่ถึง ๘ อย่าง คือ

๒.๑ โสกะ ความเศร้าใจ ความเสียใจ

๒.๒ ปริเทวะ ความรำพึงรำพรรณบ่นเพ้อ

๒.๓ ทุกขะ ความไม่สบายกายเพราะเจ็บป่วย

๒.๔ โทมนัสสะ ความน้อยใจ ความไม่สบายใจ

๒.๕ อุปายาสะ ความคับใจ ความตรอมใจ

๒.๖ อัมปิยสัมปโยคะ ประสบสิ่งไม่เป็นที่รักแล้วไม่ชอบใจ

๒.๗ ปิยวิปปโยคะ ความพลัดพรากจากสิ่งรัก

๒.๘ อิจจตาลาภะ ความผิดหวังไม่ได้สิ่งที่ตนอยากได้

๒.สมุทัยอริยสัจ^{๗๕} สาเหตุให้ทุกข์เกิด คือตัณหา ความทะยานในภพ ตัณหาคือความอยากนี้ชื่อว่า“ธรรมที่ควรละ” (ปหาตัพพธรรม) นี้จัดเป็นสมุทัยสัจ คือธรรมที่ต้องเรียนให้รู้แล้วควรละเป็นสาเหตุให้เกิดความทุกข์ ตัณหานี้มีอยู่ ๓ ประการ คือ^{๗๖}

(๑) กามตัณหา คือ ความอยากในกามคุณ ๕ ความอยากได้อย่างโน้นอย่างนี้ ซึ่งเกิดจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เช่น ตาเห็นรูปสวยงาม ก็เกิดความอยากได้ ความอยากทำนองนี้เป็นความอยากในสิ่งที่รักใคร่ และน่าพอใจ เป็นความอยากที่ไม่รู้จัก เมื่อไม่ได้ตามความประสงค์ก็จะเกิดทุกข์

(๒) ภวตัณหา คือ ความอยากเป็นอย่างโน้นอย่างนี้ เป็นความอยากได้ในตำแหน่งฐานะที่สูงขึ้นตามที่ตนรักใคร่และพอใจ เช่น อยากเป็นข้าราชการในตำแหน่งสูงๆ อยากเป็นมหาเศรษฐีและอยากเป็นบุคคลที่มีชื่อเสียง เป็นต้น เมื่อไม่ได้ดังใจปรารถนาก็เป็นทุกข์

(๓) วิภวตัณหา คือ ความอยากไม่เป็นความอยากไม่มี จัดเป็นความอยากที่ประกอบด้วยความเบื่อหน่ายในสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยต้องการจะหลีกเลี่ยงให้พ้นจากสภาพนั้นไปเช่น อยากไม่เป็นคนโง่เป็นต้น ซึ่งความอยากไม่เป็นอย่างนี้ถ้าไม่ปฏิบัติตามที่ตนต้องการแล้วก็จะทำให้เกิดทุกข์เช่นเดียวกัน

ตัณหา คือ ความทะยานอยากทั้ง ๓ ประการนี้ ถ้าอยากมากจนเกินพอดี คือ ไม่ได้คำนึงถึงความเป็นไปได้ หรือเป็นไปได้ ควรหรือไม่ควร เป็นต้น ย่อมทำให้เกิดเป็นทุกข์ทั้งสิ้น

^{๗๕} บาลีอุทยัตถกปิณณมหารัตนสูตร, ผูกที่ ๑๐.๗.

^{๗๖} บาลีอุทยัตถกปิณณมหารัตนสูตร, ผูกที่ ๑๐.๓๔.

๓. นิโรธอริยสัจ คำว่า “นิโรธ” แปลว่า ความดับทุกข์หมายถึง ความรู้หรือปัญญาที่ทำให้จิตใจของบุคคลสามารถละตัณหาได้ หรือสามารถทำลายตัณหาให้หมดไปจากจิตใจและจิตที่บรรลุนิโรธแล้ว จะมีลักษณะสงบจากกิเลส ไม่ยึดมั่นในตัวตน รวมไปถึงไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลงอีกด้วย คงเหลือแต่ธรรมชาติของความสงบสุขอย่างยิ่ง ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกสภาวะอย่างนี้ว่า “นิพพาน” คือการดับเย็นกิเลสตัณหาหมดสิ้นไปไม่เหลือเชื้อไข^{๔๑}

๔. ทugendนิรอกคามินิปฏิบัติ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หมายถึง หรือทางอันประเสริฐซึ่งประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ^{๔๒} จัดเป็นธรรมที่ “ธรรมที่ควรทำให้เจริญ” (ภาเวตัพพธรรม) คือข้อปฏิบัติให้ถึงความสงบระงับแห่งทุกข์มี ๘ ประการคือ^{๔๓}

(๑) สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หมายถึง การรู้เห็นในอริยสัจสี่ถูกต้องชัดเจนด้วยปัญญา เช่นรู้ว่าทุกข์อย่างไร รู้ว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์อย่างไร รู้ว่าจะดับทุกข์ได้เพราะการดับตัณหา และรู้ว่าอริยมรรค คือทางให้ถึงการดับตัณหาได้

(๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ หมายถึง ความคิดชอบ เช่น มีความคิดหาหนทางที่จะหลีกเลี่ยงออกจากกาม ไม่ลุ่มหลงมัวเมาอยู่กับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส มีความคิดที่จะไม่พยาบาทปองร้ายผู้อื่น และไม่คิดทำร้ายเบียดเบียนผู้อื่น

(๓) สัมมาวาจา การพูดชอบ หมายถึง เว้นจากการพูดเท็จ เว้นจากการพูดส่อเสียดเว้นจากการพูดคำหยาบ และเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อเหลวไหลไร้สาระ^{๔๔}

(๔) สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ หมายถึง เว้นจากการฆ่าสัตว์ เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤติดนินทา^{๔๕}

(๕) สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีวิตชอบ หมายถึง การเว้นมิฉฉาอาชีวะ อันได้แก่การเลี้ยงชีพไม่ชอบคือการแสวงหาปัจจัยมาบริโภคนิยมชอบ คือการโกงหรือหลอกลวงเว้นการประจบสอพลอ การบีบบังคับขู่เข็ญ และการต่อлакด้วยลาภไม่ให้ผิดกฎหมายและศีลธรรม

^{๔๑} บาลีอุทฺตปิปปนิมหากัณฐิ, ผูกที่ ๑๑.๑.

^{๔๒} บาลีอุทฺตปิปปนิมหากัณฐิ, ผูกที่ ๑๐.๖.

^{๔๓} บาลีอุทฺตปิปปนิมหากัณฐิ, ผูกที่ ๑๑.๑, ๑๑.๒.

^{๔๔} บาลีอุทฺตปิปปนิมหากัณฐิ, ผูกที่ ๑๑.๒๐.

^{๔๕} บาลีอุทฺตปิปปนิมหากัณฐิ, ผูกที่ ๑๑.๑๕.

(๖) สัมมาวายามะ ควรเพียรชอบ หมายถึง มีความเพียรระวังไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นในตน เพียรละความชั่วที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป พากเพียรทำความดีให้เกิดขึ้น และเพียรพยายามรักษาความดีที่มีอยู่แล้วให้คงอยู่^{๘๖}

(๗) สัมมาสติ ความระลึกชอบ หมายถึง ความมีสติระลึกถึงความเป็นไปได้ของสภาพร่างกาย ระลึกถึงความเป็นไปของเวทนา ขณะมีอารมณ์ว่าเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉยๆ ระลึกถึงความเป็นไปของจิตว่าเศร้าหมองเพราะกิเลสชนิดใด จิตที่ผ่องใสเพราะเหตุใด รวมไปถึงการระลึกถึงความดี ความชั่ว หรือความไม่ดีไม่ชั่วที่เกิดขึ้นในจิตของตน

(๘) สัมมาสมาธิ การตั้งจิตให้ชอบ หมายถึง การทำจิตให้เป็นสมาธิ เริ่มตั้งแต่การทำจิตให้สงบชั่วขณะ ขณิกสมาธิการทำจิตให้สงบเกือบจะแน่วแน่ อุปจารสมาธิการทำจิตให้สงบในขั้นแน่วแน่ อัปนาสมาธิหรือขั้นเข้าฌานสมาบัติอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการเหล่านี้จัดเป็นปฏิบัติเพื่อให้แจ้งพระนิพพานเป็นปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งอรหัตผล

๔.๖.๒ สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าของมรรคทั้ง ๘

อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นมีสัมมาทิฐิเป็นองค์ประกอบสำคัญในการเดินตามมรรค สัมมาทิฐิคือความเข้าใจถูกต้อง ย่อมต้องการใช้ในกิจการทั่วไปทุกประเภททั้งทางโลกและทางธรรม สัมมาทิฐิเป็นเหมือนกับหัวหน้าผู้นำในการปฏิบัติการเพื่อบรรลุผลแห่งความสำเร็จตามเป้าหมายที่ตนประสงค์ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเมื่ออาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพพนิมิตฉันใด สัมมาทิฐิก็เป็นตัวนำแห่งการตรัสรู้ริยสัจ ๔ ประการฉันนั้น ภิกษุผู้มีสัมมาทิฐิย่อมเป็นอันหวังสิ่งนี้ได้คือจรรู้ชัดตามความเป็นจริงทุกข์ สมดังพระบาลีว่า

“ตตฺร ภิกฺขเว สมฺมาทิฐิ ปุพฺพคฺมา โหติ”^{๘๗}

แปลว่า “ภิกษุทั้งหลายบรรดาองค์ ๗ นั้น สัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าดังนี้ เป็นอย่างไร? คือสัมมาทิฐิ ย่อมทำลายมิจฉาทิฐิได้และบาปอกุศลธรรมเป็นอนกอันมิมีมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัย ก็เป็นอันถูกสัมมาทิฐินั้นทำลายแล้ว กุศลธรรมเป็นอนกอันมิมีสัมมาทิฐิเป็นปัจจัยย่อมถึงความเจริญเต็มที่ได้ฉะนั้น

จากพุทธพจน์ที่ตรัสไว้จะเห็นได้ว่า สัมมาทิฐิที่ท่านยกไว้เป็นข้อแรกนั้นเป็นความสำคัญของการปฏิบัติว่าจะต้องทำลายมิจฉาทิฐิคือความเห็นผิดเสียก่อนเป็นอันดับแรก ให้เรา

^{๘๖} บาลีอุยหัตถทีปนิมิตคณฐี, ผู้กั ๑๑.๑๘.

^{๘๗} ม.อุ.(บาลี) ๑๔/๑๓๖/๑๒๑, ม.อุ.(ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๓๕.

มีสัมมาทิฐิเสียก่อนคือให้มีความเห็นที่ถูกต้อง มีความเข้าใจที่ถูกต้อง แล้วมรรคองค์อื่นๆก็จะเจริญขึ้นตามลำดับ

๔.๖.๓ คำว่า “ญาณ” ในความหมายของอริยสัจ ๔

คำว่า “ญาณ” หรือ “ความรู้”^{๔๘} ในความหมายของ “อริยสัจ ๔” นั้นคือรู้เห็นประจักษ์แจ้งด้วย “วิปัสสนา” หรือเรียกอีกอย่างว่า “ญาณทัสนะ” แปลว่า “การเห็นด้วยญาณ” คือความรู้แจ้งเห็นจริง สิ่งที่อยู่ด้วยญาณนั้นเป็นความจริงที่เป็นไปในอริยสัจทั้ง ๔ และญาณที่ทำให้พระองค์ทำลายกระเปราะฟองคือ “อวิชชา” อันเป็นเหตุสำคัญในการเวียนว่ายตายเกิดนั้นเสียด้วยความรู้อันยิ่ง คือ “อรหัตตมัคคญาณ”

คำว่า “ญาณทัสนะ” (Insight) ความรู้ระดับญาณเป็นการรู้แจ้งชัดดูจตาเห็นในหมวดนี้ที่เกี่ยวเนื่องด้วยอริยสัจ ๔ โดยเฉพาะเรียกชื่อเต็มตามที่มาว่า “ญาณทัสสนะ” (การเห็นด้วยญาณ) อันมีปริวัฏฏ์ ๓ (ญาณทัสสนะมีรอบ ๓ หรือความหยั่งรู้หยั่งเห็นครบ ๓ รอบ) หรือ ปริวัฏฏ์ ๓ แห่งญาณทัสสนะ ครบ ๓ รอบ) หรือ ปริวัฏฏ์ ๓ แห่งญาณทัสสนะ ปริวัฏฏ์ หรือวนรอบ ๓ นี้เป็นไปในอริยสัจทั้ง ๔ รวมเป็น ๑๒ญาณทัสสนะนั้น จึงได้ชื่อว่ามีการ ๑๒ พระผู้มีพระภาคทรงมีญาณทัสสนะตามเป็นจริงในอริยสัจ ๔ ครบวนรอบ ๓ มีการ ๑๒ อย่างนี้แล้ว^{๔๙} จึงปฏิญาณพระองค์ได้ว่าทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ

๔.๖.๔ ตารางญาณ ๓ ที่เป็นไปในอริยสัจ

ญาณสัจ	สัจญาณ	กิจญาณ	กตญาณ
ทุกข์	รู้ว่าทุกข์คือตัวปัญหา คืออะไร ?	รู้ว่าทุกข์ควรกำหนดรู้ ปัญหานี้ต้องเข้าใจชัด	รู้ว่าทุกข์นี้เข้าใจแจ่มแจ้งแล้ว
สมุทัย	รู้ว่าสมุทัย ว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์	รู้ว่าสมุทัย คือค้นหา ควรละเสีย	รู้ว่าสมุทัยคือค้นหาละได้แล้ว
นิโรธ	รู้ว่านิโรธ คือความดับทุกข์	รู้ว่านิโรธควรทำให้แจ้ง	รู้ว่านิโรธเห็นประจักษ์แจ้งแล้ว
มรรค	รู้ว่ามรรคคือหนทางดับทุกข์วิธีแก้ปัญห	รู้ว่ามรรคควรเจริญ วิธีแก้ปัญห	รู้ว่ามรรคได้เจริญแล้ว และปฏิบัติถูกต้องแล้ว

^{๔๘} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๑.๔.

^{๔๙} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๑.๕.

๔.๖ อธิบายอนัตตลักษณะสูตร

อนัตตลักษณะสูตร แปลว่า สูตรที่แสดงลักษณะของอนัตตา ในพระสูตรนี้พระองค์ยก รูปและนามของขั้น ๕ ว่าเป็น “อนัตตา” โดยเฉพาะเป็นการปฏิเสธความมี “อัตตา” ตัวตนที่แสดง พระสูตรนี้แก้ปัญหวัคคีย์เพราะเห็นว่า เป็นพราหมณ์ที่เชื่อถือในเรื่องของ อัตตา” หรือ “อาตมัน” มาก่อน ภิกษุทั้งหลายสำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยในพระสูตรนี้เป็นการยกเอาขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ มาแสดงเพียงอย่างเดียว เพราะปัญหวัคคีย์ ยังมีความเชื่อเรื่องอัตตายังมีอยู่มากจึงได้ยกเอาอนัตตลักษณะสูตรนี้ขึ้นแสดงแก้พวกปัญหวัคคีย์^{๕๐}

เพราะเหตุนี้จึงเป็นการสมควรและเหมาะที่พระพุทธองค์จะแสดงสิ่งที่พระองค์ค้นพบว่าแท้จริงแล้วการถือ “อัตตา” กันมาอย่างยาวนานไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ ไม่ใช่ “ตัวตน” อย่างที่เข้าใจเลย อนัตตลักษณะสูตรจึงเป็นการแสดงกฎแห่งชีวิตของมนุษย์ซึ่งเป็นกฎแห่งธรรมชาติ ที่เรียกว่า “กฎแห่งไตรลักษณ์” จุดมุ่งหมายของพระสูตรนี้พระองค์ต้องการที่จะชี้ชัด ถึงความเป็นอนัตตาความเข้าใจในเรื่องของทฤษฎีเพราะได้มีความเข้าใจในเรื่องของ “ตัวตน” หรือ “อาตมัน” ซึ่งเป็นความเชื่อของพวกพราหมณ์ในสมัยนั้นว่าเมื่อบำเพ็ญมานขึ้นสูงแล้วก็ได้ไปเกิดเป็นพรหมเป็นวิญญาณที่เที่ยงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงที่เรียกว่า “อาตมัน”

สรุปแล้วความเห็นหรือทฤษฎีความเชื่อในสังคมอินเดียสมัยนั้นคือ “สัสสตทฤษฎี” ความเห็นว่า “เที่ยง” หรือไม่ก็เห็นว่า “ขาดศูนย์” “อุจเฉททฤษฎี” ซึ่งเป็นมิจฉาทฤษฎี

๔.๗.๑ เนื้อหาหลักธรรมในพระสูตร

ในอนัตตลักษณะสูตรพระพุทธองค์จึงได้ได้ยกเอาขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ขึ้นมาแสดงแก้ปัญหวัคคีย์ว่าเป็น “อนัตตา”^{๕๑} โดยมีใจความโดยย่อดังนี้คือ

(๑) พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาดำรง ถ้าขั้นทั้ง ๕ นี้ พึงเป็นอัตตาดำรงขั้นทั้ง ๕ นี้ก็ถึงไม่เป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็จะพึงได้ในส่วนขั้นทั้ง ๕ นี้ว่าขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลยแต่เพราะเหตุว่า ขั้นทั้ง ๕ นี้มิใช่อัตตาดำรง ฉะนั้นขั้นทั้ง ๕ นี้จึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลก็ย่อมไม่ได้ส่วนทั้ง ๕ นี้ว่าขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลยดังนี้

(๒) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอบความรู้ความเห็นของปัญหวัคคีย์ในขั้นทั้ง ๕ นั้น ตรัสถามว่ารูป เวทนา สัญญาสังขาร วิญญาณทั้ง ๕ นี้เที่ยงหรือไม่เที่ยง ปัญหวัคคีย์ทูลตอบว่า

^{๕๐} บาลีอุทฺตปิณฺฑิตนิกายคัมภีร์, ผูกที่ ๑๑.๓๓.

^{๕๑} บาลีอุทฺตปิณฺฑิตนิกายคัมภีร์, ผูกที่ ๑๑.๓๔.

ไม่เที่ยง ตรัสถามอีกว่า “สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” ปัญจวัคคีย์กราบทูลว่า “เป็นทุกข์” ก็ตรัสถามต่อไปว่า “สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาควรหรือจะเห็นสิ่งนั้นเสีย”

(๓) พระพุทธเจ้าได้ตรัสโดยสรุปว่า “รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ขันธ์ทั้ง ๕ นี้ที่เป็นส่วนอดีตก็ดี เป็นส่วนอนาคตก็ดีเป็นส่วนปัจจุบันก็ดี เป็นส่วนภายในก็ดี เป็นส่วนภายนอกก็ดีเป็นส่วนหยาบก็ดี เป็นส่วนละเอียดก็ดี เป็นส่วนเลวก็ดี เป็นส่วนประณีตก็ดีอยู่ในที่ใดก็อยู่ในที่ใดก็อยู่ในที่ใดก็ดีทั้งหมดยกแต่ว่าเป็นรูปเป็นเวทนาเป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณควรเป็นด้วยปัญญาชอบตามที่เห็นแล้วว่า “นี่ไม่ใช่ของเราเราไม่ใช่ นี่ไม่ใช่ตัวตนของเราดังนี้

(๔) พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่เกิดแก่ผู้ฟังและเกิดความรู้เห็นชอบดังที่กล่าวมานั้นต่อไปว่า อริยสาวกคือ ผู้ฟังผู้ประเสริฐซึ่งได้สดับแล้วอย่างนี้ย่อมเกิดนิพพิทา คือ ความหน่ายในรูปหน่ายในเวทนาหน่ายในสัญญาหน่ายในสังขาร โหหนายในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นราคะ คือ สิ้นความติดสั่นความยินดี สิ้นความกำหนัด เมื่อสิ้นราคะก็ย่อมวิมุตติ คือ หลุดพ้นเมื่อวิมุตติก็ย่อมมีญาณ คือ ความรู้ว่าเป็นวิมุตติหลุดพ้นแล้วและย่อมรู้ว่าชาติ คือ ความเกิดขึ้นแล้วพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้วไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีกต่อไป^{๔๒}

๔.๗.๒ ลักษณะความเป็นอนัตตา

ลักษณะแห่งความเป็นอนัตตาแห่งสังขารทั้งหลายพึงรู้ด้วยอาการ ๔ ประการคือ

๑. เวส อวตตนา ไม่อยู่ในอำนาจ
๒. อตฺตวิปฺกฺขภาโว แยกต่ออัตตา
๓. สฺสฺสฺสฺสฺสฺส เป็นของสูญ
๔. อสฺสฺสฺสฺสฺสฺส ไม่มีเจ้าของ^{๔๓}

พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงอนัตตลักษณะสูตรโปรดแก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ทำให้ทั้งหมดได้เข้าใจชัดเจนถึงความ เป็น “อนัตตา” ความไม่มีตัวตนถาวรเที่ยงแท้ของขันธ์ ของสังขารธรรมทำให้ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ สามารถเพิกถอนอุปทานอาสวะในจิตของตนได้และได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุดหมดความสงสัยในสังขารร่างกายอย่างสิ้นเชิง

^{๔๒} บาลีอุยหัตถปิปปินมหาคณฐี, ผู้ที่ ๑๑.๓๕.

^{๔๓} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑๗/๑๔/๒๘.

๔.๗.๓ สรุปการแสดงอนัตตลักษณะสูตร

พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอนัตตา มิใช่ อัตตาตัวตน ถ้าทั้งห้านี้ พึงเป็นอัตตาตัวตน ทั้งห้านี้ก็ถึงไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลก็จะพึงได้ ในส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เกิดอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุว่าทั้งห้านี้มีใช่อัตตา ตัวตนจะนั้นขันธทั้ง ๕ นี่จึงเป็นไปเพื่ออาพาธและบุคคลก็ย่อมไม่ได้ส่วนทั้งห้านี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เกิดอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย^{๔๔} พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่เกิดแก่ผู้ฟังและเกิดความรู้เห็นชอบ ดังกล่าวนั้นต่อไปว่า อริยสาวก คือ ผู้ฟังผู้ประเสริฐซึ่งได้สดับแล้วอย่างนี้ ย่อมเกิดนิพพิทา คือ ความหน่ายในรูป น่ายในเวทนา น่ายในสัญญา น่ายในสังขาร น่ายในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็ ย่อมสิ้นราคะ คือ สิ้นความติด ความยินดี ความกำหนด เมื่อสิ้นราคะ ก็ย่อมวิมุตติ คือ หลุดพ้น เมื่อ วิมุตติ ก็ย่อมมีญาณ คือความรู้ว่าวิมุตติ หลุดพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่า ชาติ คือ ความเกิดขึ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีกต่อไปตอนท้ายพระสูตรจิตของปัญจวัคคีย์ก็พ้นจากอาสวกิเลสได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด

๔.๘ ยสกุลบุตรออกบวช

ยสเป็นบุตรเศรษฐีสุขุมาลชาดามีปราสาท ๓ หลัง^{๔๕} คือ หลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูหนาว หลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูร้อน หลังหนึ่งเป็นที่อยู่ในฤดูฝน ยสกุลบุตรนั้นได้รับการบำเรอในปราสาท ฤดูฝนตลอด ๔ เดือนเกิดความเบื่อหน่ายในหญิงบริวารนางบำเรอจึงเปล่งอุทานว่า

“อุปทุตฺตํ วต โภ อุปสฺสญฺญํ วต โภ”^{๔๖}

แปลว่า “ท่านผู้เจริญ ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้องหนอ” แล้วสวมรองเท้าทองเดิน ตรงไปยังประตูนิเวศน์มุ่งหน้าไปอย่างไม่มีจุดหมายปลายทางจนได้ไปถึงยังป่าอิสิปตนมฤคทายวัน อันเป็นที่ประทับของพระศาสดาในเวลาใกล้รุ่งพระบรมศาสดาตรัสกะยสกุลบุตรว่า

“อิทํ โข ยส อญฺอุปทุตฺตํ อิทํ อญฺอุปสฺสญฺญํ เอหิ ยส นิสินฺทุท ฐมฺมํ เต เทเสตฺถามิ”^{๔๗}

แปลว่า “ดูกรยส ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง มาเถิดยส นั่งลง เราจักแสดงธรรม แก่เธอ ที่นั่นยสกุลบุตรรำเริงบันเทิงใจว่า “ได้ยินว่า ที่นี้ไม่วุ่นวาย ที่นี้ไม่ขัดข้อง”^{๔๘} ดังนี้ แล้วถอด รองเท้าทองเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วนั่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง

^{๔๔} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๓.๒.

^{๔๕} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๓.๕.

^{๔๖} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๓.๕.

^{๔๗} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๓.๕.

^{๔๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๖/๒๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

๔.๘.๑ ทรงแสดงอนุปฺพฬิกถา

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้แสดงอนุปฺพฬิกถา คือวจาปรารภธรรมที่พึงพรรณนาโดยลำดับขั้นตอนมี ๕ ประการคือ

๑. ทาน การให้สิ่งของ ๆ ตน แก่ผู้อื่น
๒. ศีล การรักษา กาย วาจา ใจให้เรียบร้อย
๓. สัจจะ สวรรค์อันบุคคลพึงได้ด้วยทานและศีล
๔. กามาทินพ โทษของกามซึ่งเต็มไปด้วยทุกข์ ความวุ่นวายไม่สงบ
๕. เนกขัมมะ อานิสงส์แห่งการออกบวชห่างไกลจากความวุ่นวาย^{๕๕}

อนุปฺพฬิกถานี้ เป็นเทศนาสำหรับฟอกชำระจิตผู้ฟังให้สะอาด อ่อนโยน ปราศจากนิวรณ์ ๕ เมื่อจบเทศนายสกุณบุตรมีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจากนิวรณ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้วจึงทรงประกาศพระธรรมเทศนาที่สูงขึ้นไปอีก คือเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วย พระองค์เอง (สามุกกัณฺธิกเทศนา)^{๕๖} คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธมรรค. ดวงตาเห็นธรรม ปราศจากธุลี ปราศจากมลทินว่า

“ยงฺกิลฺลจ สมุทฺยธมฺมํ สพฺพพฺนตํ นิโรธธมฺมนฺติ”

แปลว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดาสิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา ได้เกิดแก่ยสกุณบุตร ณ ที่นั้นนั้นแล ดูกุศลที่สะอาดปราศจากมลทินควรได้รับน้ำย้อมเป็นอย่างดีเช่นนั้น

๔.๘.๒ บิดาของยสกุณบุตรออกติดตาม

ฝ่ายเศรษฐีผู้คบดีส่งทูตขี่ม้าไปตามหาทั้ง ๔ ทิศแล้ว ส่วนตัวเองไปหาทางป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ได้พบรองเท้าทองวางอยู่ครั้นแล้วจึงตามไปสู่วัดนั้นพระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตรเห็นเศรษฐีผู้คบดีมาแต่ไกลครั้นแล้วทรงบันดาลอิทธิทธิสังขารให้เศรษฐีลมหับดินนั่งอยู่ ณ ที่นี้ ไม่เห็นยสกุณบุตรผู้นั่งอยู่ ณ ที่นี้ แล้วทรงบันดาลอิทธิทธิสังขาร ดังพระพุทธดำริและได้ทรงแสดงอนุปฺพฬิกถาและสามุกกัณฺธิกาเทศนาจนได้ดวงตา เห็นธรรมเช่นเดียวกับยสผู้เป็นบุตรท่านจึงได้ประกาศตนว่า

“เอสาหิ ภนุเต ภควนฺตํ สรณํ กุจฺฉามิ ธมฺมมฺลฺลจ ภิกฺขุสงฺฆมฺลฺลจ อูปาสกํ

มํ ภควา ธารเต อชฺชตฺตเค ปาณูปเต สรณํ กตฺตนฺติ”^{๕๗}

^{๕๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๖/๒๑, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๖/๓๒.

^{๕๖} “สามุกกัณฺธิกธรรมเทศนา” หมายถึงพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงตรัสรู้ด้วยพระองค์เองทรงเห็นด้วยสขัมภูญาณไม่ว่าไปแก่ผู้อื่นก็มิได้รับคำแนะนำจากผู้อื่นทรงตรัสรู้ลำพังพระองค์เองก่อนใครในโลก. (วิ.อ. (ไทย) ๓/๒๕๓/๑๘๑.)

^{๕๗} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๗/๒๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๗/๓๔.

แปลว่า ข้าพระพุทธเจ้านี้ขอเข้าถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าพระธรรมและพระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะขอพระองค์จงทรงจำข้าพระพุทธเจ้าว่า เป็นอุบาสกผู้มอบชีวิตถึงสรณะจำเดิมแต่นี้ เป็นต้นไป เศรษฐีผู้คบคตินั้นได้เป็นอุบาสกกล่าวอ้างพระรัตนตรัยเป็นคนแรกในโลก.

ท่านเศรษฐีบิดาของยสะนั้นว่าเป็นอุบาสกคนแรกที่รับเตวาจิกสรณคมนั่นคือเปล่งวาจาถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นสรณะ

๔.๘.๓ ยสกุบุตรบรรลุปะเป็นพระอรหันต์

ขณะที่พระบรมศาสดาแสดงอนุปฺพฬิกถาและอริยสัจสี่โปรดท่านเศรษฐีอยู่นั้น ยสได้สดับเข้าเป็นครั้งที่สองพร้อมกับพิจารณาภูมิธรรมตามกระแสพระธรรมเทศนา จิตก็หลุดพ้นจากอาสวะสำเร็จเป็นพระอรหันต์นับว่า เป็นพระอรหันต์องค์แรกที่อยู่ในเพศของฆราวาสและพระองค์ได้ทรงประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาด้วยพระพุทธพจน์ว่า

“เอหิ ภิกขุติ ภควา อโวจ สุวากุขาโต ธมฺโม จร พุรฺหมจฺริยนฺติ”^{๑๐๒}

แปลว่า “เธอจงเป็นภิกษุมารเกิด” ดังนี้แล้วตรัสต่อไปอีกว่า “ธรรมเรากล่าวดีแล้ว ท่านจงประพฤติพรหมจรรย์เถิด” ดังนี้^{๑๐๓} โดยตัดคำว่า “เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบ” ข้างท้ายออกเสีย ด้วยพระยสถึงที่สุดทุกข์แล้วทำให้ในสมัยนั้น ได้มีพระอรหันต์เกิดขึ้นในโลก ๗ รูป

๔.๘.๔ สหายคฤหัสถ์ ๕๔ คนของพระยสออกบรรพชา

ครั้งนั้น มีเศรษฐีบุตรชาวเมืองพาราณสี ๔ คน คือ วิมลละ ๑ สุพาหุ ๑ ปุณณชิ ๑ ควัมปติ ๑ ซึ่งเป็นสหายที่รักใคร่ของพระยส ครั้นได้ทราบข่าวว่าพระยสออกบวชเกิดความสนใจใคร่จะรู้ธรรมที่พระยสมุ่งหมายประพฤติพรต ดังนั้น สหายทั้ง ๔ คนจึงพร้อมกันไปพบพระยสถึงที่อยู่ พระยสได้พาสหายทั้ง ๔ คนนั้นไปเฝ้าพระบรมศาสดาทูลให้ทรงสั่งสอน พระองค์ได้ทรงแสดงอนุปฺพฬิกถาและสามกถังคิกถาเทศนา คือทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค จดใจที่แสดงแก่ท่านยสและบิดาของท่านยสโปรดเศรษฐีบุตรทั้ง ๔ นั้นจนได้ดวงตาเห็นธรรมแล้วจึงประทานอุปสมบทด้วยพระพุทธพจน์ว่า

“เอหิ ภิกขุติ สุวากุขาโต ธมฺโม จรต พุรฺหมจฺริยํ จรต สมฺมาทฺถุขสฺส
อนฺตกิริยาเยติ”^{๑๐๔}

^{๑๐๒} บาลีอุยฺยหัตถทีปนีมหาคันฐี, ผูกที่ ๑๓.๖.

^{๑๐๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๘/๒๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๘/๓๖.

^{๑๐๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๐/๒๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๐/๔๐.

แปลว่า “พวกเธอจงเป็นภิกษุมาเกิด” ดังนี้แล้วได้ตรัสต่อไปว่า ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว พวกเธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด. พระวาจาอันนั้นแล ได้เป็นอุปสมบทของท่านผู้มีอายุเหล่านั้นทั้งทรงสั่งสอนให้บรรลुพระอรหัตผลในกาลต่อมา ครั้งนั้น มีพระอรหันต์ในโลกเป็น ๑๑ องค์ด้วยกัน ทั้งพระบรมศาสดา^{๑๐๕}

ต่อมามีสหายนของพระยสะ ซึ่งเป็นชาวชนบท ๕๐ คนได้ทราบข่าวพระยสะออกบวช มีความคิดเช่นเดียวกับสหายนของพระยสะทั้ง ๔ นั้นจึงไปหาพระยสะที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ได้สดับธรรม มีความเลื่อมใส ได้อุปสมบทและได้บรรลุพระอรหัตผลด้วยกันทั้งหมดโดยนัยก่อนจึงเกิดมีพระอรหันต์รวมทั้งพระศาสดาด้วยเป็น ๖๑ องค์^{๑๐๖}

การประทานอุปสมบทให้เป็นภิกษุของสหายนคฤหัสถ์ของท่านพระยสะจำนวน ๕๔ ต่างจากเดิมเล็กน้อยคือเพิ่มคำว่า “เพื่อกระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์เถิด” เนื่องจากสหายนของยสะทั้งหมดนั้น ไม่ได้ประสบทุกข์อย่างท่านยสะแต่ที่สหายนเหล่านั้นออกบวชตามเพราะคิดว่า การบวชเป็นบรรพชิตของท่านยสะคงไม่เลวทราม ไม่ต่ำช้าแน่จึงได้ออกบวชตาม

๔.๕ การส่งสาวกชุดแรกไปประกาศพรหมจรรย์

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเห็นว่า มีพระอรหันต์จำนวนมากแล้ว จึงทรงเรียกประชุมและมอบหมายให้พระอรหันต์ทั้ง ๖๐ รูปแยกย้ายกันไปเผยแผ่พระศาสนา ไปเป็นกัลยาณมิตรให้แก่ชาวโลก เผยแผ่ธรรมแก่ชาวโลก โดยพระองค์ทรงเน้นหนักไปทางประโยชน์สุขแก่ชาวโลกทรงมีรับสั่งว่าเป็นภาษาบาลีว่า

“จรถ ภิกขเว จาริกं พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตุลฺยา

หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानนฺติ”^{๑๐๗}

แปลว่า “พวกเธอทั้งหลายจงเที่ยวจาริกไป เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่มหาชนเพื่อความเอ็นดูแก่ชาวโลกเพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเถิด”^{๑๐๘}

๔.๕.๑ นโยบายในการประกาศพระธรรมคำสอน

การส่งอรหันตสาวกไปประกาศพระศาสนาพระพุทธองค์ทรงวางแนวทางการสั่งสอนอย่างมีขั้นตอนคือสอนตั้งแต่ง่ายไปหายาก เพราะพระองค์ปฏิบัติมาแล้วตรัสรู้ด้วยพระองค์เองว่าอะไรง่าย

^{๑๐๕} บาลีคฺยหัตถทีปนีมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๑๓.๘.

^{๑๐๖} บาลีคฺยหัตถทีปนีมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๑๓.๕.

^{๑๐๗} บาลีคฺยหัตถทีปนีมหาคณฺฐี, ผูกที่ ๑๓.๕.

^{๑๐๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒/๒๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

อะไรยาก ไม่ข้ามขั้นตอน ไม่รวบรัด สอนอย่างพอเหมาะเมื่อเทศน์จบจึงได้ผลสำเร็จอย่างสูงจนบรรลุลหรรณดังพุทธพจน์ว่า

“ภิกขเว ทุมมํ อาทิกุลยาณํ มชฺเฌกุลยาณํ ปรีโยสานกุลยาณํ สาทถํ สพฺพญฺชนํ
เกวลปรีปฺพณฺณํ ปรีสุทฺธํ พุรฺหมจฺริยํ ปกาเสถติ”^{๑๐๕}

แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงแสดงธรรมงามในเบื้องต้นงามในท่ามกลางงามในที่สุด” ดังนี้

หลักธรรมในการประกาศพระศาสนาโดยส่วนมากคงเป็นอนุปฺพฬิกถาและจบลงด้วยอริยสัจ ๔ คือเรื่องทุกข์ เหตุให้ทุกข์เกิด ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระพุทธองค์ทรงวางแผนการเผยแผ่ธรรมแก่ชาวโลกนั้นแนวทางการสั่งสอนอย่างมีขั้นตอนคือสอนตั้งแต่ง่ายไปหายาก เพราะพระองค์ปฏิบัติมาแล้วตรัสรู้ด้วยพระองค์เองว่าอะไรง่าย อะไรยาก ไม่ข้ามขั้นตอน ไม่รวบรัด สอนอย่างพอเหมาะพอสมกับบุคคล เพราะพระองค์ยังรู้สภาพจิตของมนุษย์ว่า กำลังคิดตรึก นึกตรองอย่างไรฉะนั้นเมื่อสอนธรรมะผู้ใด ก็จะสอนตรงประเด็นที่ผู้นั้นสงสัยกลางแกลงเมื่อเทศน์จบจึงได้ผลสำเร็จอย่างสูงจนบรรลุลหรรณหมดทุกคน

๔.๕.๒ ทรงอนุญาตการบรรพชาและอุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์

หลังจากที่พระองค์ได้ส่งอรหันตสาวก ๖๐ รูปไปประกาศศาสนาเมื่อได้สาวกผู้ต้องการบวชจะต้องนำมาเข้าเฝ้าพระศาสดาเพื่อบรรพชาอุปสมบท ทรงเห็นว่าเป็นความลำบากทั้งแก่พระสงฆ์และผู้กุลบุตรผู้มีศรัทธาจึงทรงบัญญัติอนุญาตวิธีบรรพชาอุปสมบทว่า

“อนุชานามิ ภิกขเว ตุมฺเหวทานิ ตาสฺว ตาสฺว ทิสาสฺว เตสฺส เตสฺส ชนปเทสฺส
ปพฺพาเซถ อุปสมปาเทถ”^{๑๐๖}

แปลว่า “ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตพวกเธอ นั้นแหละจงให้กุลบุตรทั้งหลายบรรพชาอุปสมบท ในที่นั้นๆ ในชนบทนั้นๆเถิด”^{๑๐๗}

๔.๕.๓ วิธีการบวชด้วยไตรสรณคมน์

การอุปสมบทวิธีนี้ด้วยเพียงสาวกเพียงรูปเดียวก็สามารถทำได้ ไม่ต้องทำในเขตสีมาเหมือนอย่างญัตติจตุตถกรรมที่ต้องทำในคณะสงฆ์ที่ถูกต้องตามที่กำหนด และต้องทำในเขตที่กำหนดให้เป็นขันธสีมา พระพุทธองค์ทรงบัญญัติกิจเบื้องต้นที่ควรทำว่า “ภิกษุทั้งหลาย อันดับแรก

^{๑๐๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒๒๓, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๑๐๖} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๓.๒๖.

^{๑๐๗} บาลีอุยหัตถทีปนิมหากัณฐี, ผูกที่ ๑๓.๑๓.

ท่านทั้งหลายพึงให้ปลงผมและหนวด ให้ครองผ้าข้อมด้วยน้ำฝาดแบบเฉียวบ่า ให้ไหว้ทำ
ภิกษุ แล้วให้นั่งกระโห้ง ประนมมือเปล่งวาจาอย่างนี้ว่า

พุทฺธํ สรณํ อจฺณามิ

ธมฺมํ สรณํ อจฺณามิ

สงฺฆํ สรณํ อจฺณามิ

ทุติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ อจฺณามิ

ทุติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ อจฺณามิ

ทุติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ อจฺณามิ

ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ อจฺณามิ

ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ อจฺณามิ

ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ อจฺณามิ^{๑๑๒}

สำหรับการเปล่งวาจาท่านแสดงไว้ว่าต้องออกเสียงให้ชัดเจนจนครบผู้ต้องการ
อุปสมบทพึงกล่าวพระสรณคมน์ปาฐตั้งแต่ พุ อักษรจนถึง มิ อักษรอันมีในที่สุด ๘๖ ตัวให้ถูกต้อง
ตามอักษรวิธีออกเสียงให้ถูกต้องมิให้ผิดเพี้ยนแม้แต่คำเดียว ให้ต่อเนื่องกันไปเมื่อไม่มั่นใจก็ให้ว่า
ซ้ำใหม่ การเปล่งวาจาอย่างนี้เป็นการยืนยันแสดงว่าตนได้น้อมนำพระรัตนตรัยเข้าไปไว้ในตนทั้ง
กาย วาจา ใจ มีพระรัตนตรัยเป็นที่ระลึกถึงและเป็นที่พึ่งตลอดไป เมื่อเปล่งวาจากล่าวเสร็จ ก็มี
สถานะเป็นภิกษุทันทีวิธีบรรพชาอุปสมบทแบบนี้เรียกว่า “ติสรณคมนูปสัมปทา” มีพุทธบัญญัติ
การบวชภิกษุและสามเณรด้วยไตรสรณคมน์ว่า

“อนุชานามิ ภิกฺขเว อิมเหติ ตีหิ สรณคมเนหิ ปพุทฺธํ อุปสมฺปท”^{๑๑๓}

แปลว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต การบรรพชา อุปสมบท ด้วยสรณคมน์สาม
เหล่านี้. ตั้งแต่นั้นมาการบรรพชาอุปสมบทเป็นพระภิกษุและสามเณรจึงใช้วิธีรับไตรสรณคมน์
บัญญัติดังกล่าวเป็นบัญญัติแรกที่ทรงอนุญาตให้บวชกุลบุตรเป็นภิกษุสามเณรด้วยการรับไตรสรณ
คมน์ต่อมาก็ทรงห้ามการบวชด้วยการรับไตรสรณคมน์และทรงบัญญัติการอุปสมบทด้วยญัตติ
จตุตถกรรม ด้วยการมอบอำนาจให้สงฆ์เป็นใหญ่ในการอุปสมบทตั้งแต่นั้นมา พระภิกษุที่ได้รับการ
อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมเป็นรูปแรกคือท่านพระราธะ

^{๑๑๒} บาลีคุยหัตถทีปนิมิตคณฐี, ผูกที่ ๑๓.๒๗.

^{๑๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๔/๓๐.

วิธีการบวชให้นำผู้ต้องการอุปสมบทไปสู่ชั้นธสีมาให้ปลงผมและหนวด จากนั้นพึงบอกตบปัญจกรรมฐาน คือ เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ^{๑๑๔} หากจะถามเพื่อประโยชน์อะไร ? พึงตอบว่า การบอกตบปัญจกรรมฐานย่อมมีอานิสงส์กุลบุตรผู้ต้องการอุปสมบทอาจบรรลุปะเป็นพระอรหันต์ในขณะที่ใบมีดโกนจรดเส้นผมได้^{๑๑๕} เสร็จแล้วใช้ขมิ้นหรือของหอมทาที่ตัวและศรีษะเพื่อกำจัดกลิ่นแห่งภพหัตถ์ให้หมดสิ้นไปสู่เพศแห่งบรรพชิต ให้รับผ้ากาสาเย ๓ ครั้งหรือครั้งเดียวก็ได้ (ไตรจีวร)^{๑๑๖} แปลงวาจา ๓ ครั้ง หรือ ๒ ครั้ง หรือครั้งเดียวอย่างนี้ว่า

“สพฺพพุทฺถนิสฺสรณนิพฺพานสจฺจสิกฺขณตฺถาย อิมํ กาสาวํ คเหตฺวา ปพฺพาเชล
มํ ภนฺเตติ”

แปลว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญขอท่านจงรับผ้ากาสาะนี้แล้วยังกระผมให้บวชเถิด เพื่อจะให้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานอันเป็นเครื่องสลัดออกจากทุกข์ทั้งปวงเถิด.^{๑๑๗} ซึ่งการอุปสมบทวิธีนี้ผู้ที่มีศรัทธาเข้าไป

วิธีการคือ จะมีการสวดญัตติขึ้นก่อน ๑ ครั้ง และ สวดอนุสาวนา ๓ ครั้ง เมื่อรวมกันจึงเรียกว่า ญัตติจตุตถกรรม แปลว่า กรรมมีญัตติเป็นที่ ๓ หมายความว่า กิจกรรมของสงฆ์ที่ทำร่วมกันโดยต้องทำการสวดญัตติขึ้นก่อนแล้วตามด้วยอนุสาวนาอีก ๓ ครั้งเมื่อสวดครบอย่างนี้ก็ถือว่าเป็นภิกษุโดยสมบูรณ์

๔.๕.๔ การให้สิกขาบท ๑๐ ข้อแก่ผู้บวชเป็นสามเณร

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตสิกขาบท ๑๐ แก่สามเณรทั้งหลายและอนุญาตเพื่อให้สามเณรศึกษาในสิกขาบท สามเณรหรือ อุปสัมปทาเปกษะพึงนั่งกระโห้งในหัตถาสาของอาจารย์หรืออุปัชฌาย์กล่าวมอบตนในพุทธศาสนา ๓ ครั้งว่า “นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังนี้แล้วกล่าวว่า “อหิ ภนฺเต สีลํ ยาจามิ”ดังนี้ ในที่สุดแห่งการให้ไตรสรณคมน์ พึงให้สิกขาบท ๑๐ เหล่านี้แก่เธอว่า...

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ

๒. อทินฺนาทา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ

๓. อพฺรหฺมจฺริยา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ

๔. มุสาวาทา เวรมณี สิกฺขาปทํ สมาธิยามิ

^{๑๑๔} น่าจะบอกทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม

^{๑๑๕} บาลีอุยหัตถทีปนิมหาคันฐี, ผูกที่ ๑๓.๑๕. (บุรกุเกเขว อรหตฺตํ ปาณฺณิสฺสติ)

^{๑๑๖} บาลีอุยหัตถทีปนิมหาคันฐี, ผูกที่ ๑๓.๒๒.

^{๑๑๗} บาลีอุยหัตถทีปนิมหาคันฐี, ผูกที่ ๑๓.๒๓.

๕. สุราเมรยมุขปมาทภูฐานา เวมณี ลิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๖. วิกาลโณนา เวมณี ลิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๗. นจฺจกิตฺวาทิตฺตวิสุทฺทสุตฺตา เวมณี ลิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๘. มาลาคนฺธุวิเลปนธารณมณฺฑาทนวิภูสณฺฐาณา เวมณี ลิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๙. อุจฺจาสยณมหาสยนา เวมณี ลิกฺขาปทํ สมาทิยามิ

๑๐. ชาตฺรุปรชตปฏิกุคฺคหฺนา เวมณี ลิกฺขาปทํ สมาทิยามิ^{๑๑๔}

ส่วนในอันธกธรรกถา พระธรรกถาจารย์ กล่าวแม้ซึ่งการให้ ลิกขาบทเหมือนการให้สรณะอย่างนี้ว่า อหิ ภนฺเต อิตฺตุนฺนาโม ยาวชีวํ ปาณาติปาตา เวมณี ลิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ดังนี้. แม้วิธีนั้น ก็ไม่มีในบาลี ทั้งไม่มีในธรรกถาทั้งหลาย, เพราะฉะนั้นควรแสดงแต่พอสมควรแก่บาลี

จริงอยู่ บรรพชาสำเร็จด้วยสรณคมน์เท่านั้น. ส่วนลิกขาบททั้งหลาย อันสามเณรควรทราบเพื่อทำลิกขาให้บริบูรณ์อย่างเดียว, เพราะฉะนั้น เมื่อสามเณรไม่สามารถจะเรียนลิกขาบทเหล่านั้นตามนัยซึ่งมาในพระบาลีได้ จะบอกแต่เพียงใจความด้วยภาษาอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ควร. และสามเณรยังไม่รู้ลิกขาบทที่ตนควรศึกษา, ยังไม่ฉลาดพอ ในการครองผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร การอื่น และการนั่งเป็นต้นและในวิธีมีดื่มน้ำและฉันเป็นอาทิเพียงใด ยังไม่ควรปล่อยเธอไปสู่หอฉัน หรือที่แจกสลาก หรือสถานเช่นนั้นอื่นเพียงนั้นควรให้เธอเที่ยวอยู่ในสำนักเท่านั้น, ควรสงวนเธอเหมือนเด็กอ่อนควรบอกสิ่งที่ควรและไม่ควรทุกอย่างแก่เธอ, ควรแนะนำเธอในอภิสมาจาริกวัตรมีนุ่งห่มเป็นต้น. แม้สามเณรนั้นเล่า ก็ควรเว้นให้ไกลซึ่งนาสนังกะ ๑๐ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ข้างหน้าอย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้นาสนะสามเณรผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๐ ดังนี้ สามเณรพึงทำอภิสมาจาริกวัตรให้บริบูรณ์ พึงศึกษาให้ดีในศีล ๑๐ อย่าง ฉะนั้นแล.

๔.๕.๕ โปรดสหายภักทวัคคีย์ ๓๐ คน

เมื่อพระพุทธองค์ทรงส่งพระอรหันตสาวกออกไปแล้วพระองค์เองเสด็จพุทธดำเนินจากป่าอิสิปตนมฤคทายวันมุ่งสู่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคมในระหว่างทางเสด็จเข้าไปประทับพักผ่อนได้ร่มไม้ในไรฝ้ายแห่งหนึ่ง ขณะนั้นสหายภักทวัคคีย์จำนวน ๓๐ คน^{๑๑๕} กำลังเที่ยวตามหาหญิงแพศยาคนหนึ่งที่กำลังเอาเครื่องประดับของตนมา ได้เห็นพระผู้มีพระภาคประทับนั่งอยู่ ณ โคนไม้จึงได้เข้าไปเฝ้าหวังจะทูลถามหานางหญิงแพศยาแต่เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ย้อนถามว่า

^{๑๑๔} บาลีคุยหัตถทีปนิมหาคันฐี, ผูกที่ ๑๔.๑๐

^{๑๑๕} บาลีคุยหัตถทีปนิมหาคันฐี, ผูกที่ ๑๔.๑๖.

“พวกท่านเห็นว่า การแสวงหาหนึ่กับการแสวงหาสิ่งอันประเสริฐในตน สิ่งไหนจะประเสริฐกว่ากัน ?” เมื่อภัททวัคคีย์เหล่านั้นกราบทูลว่า “การแสวงหาสิ่งประเสริฐในตนดีกว่า พระเจ้าข้า” พระองค์จึงได้แสดงอนุปพพิกขาและอริยสัจ ๔ โปรดจนได้ดวงตาเห็นธรรมว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความแตกไปเป็นธรรมดา”^{๑๒๐} ภัททวัคคีย์เหล่านั้นบรรลุปะเป็นพระอริยบุคคลหมดทุกคนพระองค์จึงได้ประทานการอุปสมบทให้ภัททวัคคีย์ด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทาแล้วส่งไปประกาศพระศาสนาเหมือนพวกแรก

๔.๕.๖ โปรดชฎิลสามพี่น้อง

ชฎิลสามพี่น้องเกิดในตระกูลกัศสปะคือ อูรุเวลกัศสปะ นทีกัศสปะคยาภกัศสปะพีชชาคนโตตั้งอาศรมอาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในตำบลอูรุเวลา^{๑๒๑} จึงได้นามว่า “อูรุเวลกัศสปะ” เป็นผู้นำ เป็นผู้ฝึกสอน เป็นผู้เลิศ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน ของชฎิล ๕๐๐ คน^{๑๒๒} ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกโดยลำดับ ถึงตำบลอูรุเวลาแล้วเสด็จเข้าไปยังสำนักของอูรุเวลกัศสปะ พระองค์ต้องทรงแสดงอิทธิปาฏิหาริย์เพื่อทรมานอูรุเวลกัศสปะซึ่งในคัมภีร์คฤหะท่านแสดงไว้ ๕ อย่างคือ

- (๑) พระพุทธรองค์ทรงทรมานพญานาคซึ่งมีพิษร้าย
- (๒) ทำวมหาราชทั้ง ๔ มาเข้าเฝ้าเพื่อฟังธรรม
- (๓) ทำวสัถกะเข้ามาเฝ้าเปล่งรัศมีจนสว่างรุ่งเรืองไปทั้งป่า
- (๔) พระพุทธรองค์ทรงนำอาหารจากอูตตรกูรทวิป
- (๕) ทำวสัถกะชุดสระโบกขรณีเพื่อชักผ้าบังสุกุล

ในพระไตรปิฎกท่านกล่าวไว้ว่าพระพุทธรองค์ได้แสดงปาฏิหาริย์โดยเอนกประการถึง ๓,๕๐๐ ครั้งท่านอูรุเวลกัศสปะจึงได้ยอมรับก้มลงกราบแทบพระบาทแล้วทูลขอบรรพชาอุปสมบท และได้ชฎิลสามพี่น้องพร้อมทั้งบริวารอีก ๑๐๐๐ คน ศรัทธาเลื่อมใสแล้วทูลขออุปสมบทสมเด็จพระบรมศาสดาได้ประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาแก่เหล่าชฎิลและทรงแสดง “อาทิตตปริยายสูตร” โปรดภิกษุเหล่านั้นจนได้บรรลุปะเป็นพระอรหันต์ด้วยกันหมดทั้งสิ้น

๔.๕.๗ สรุป

สรุปว่า ธรรมเนียมที่พระพุทธรองค์ได้แสดงแก่ชนทั้งหลายทั้งภิกษุ ภิกษุณี พราหมณ์ เสรณัฐ หรือนักบวชฤาษีต่างๆ นั้นพระพุทธรองค์ได้ทรงแสดงไปตามอุปนิสัยของแต่ละบุคคลว่าเป็น

^{๑๒๐} บาลีคฤหะที่ปนิมหาคันฐี, ผูกที่ ๑๔.๑๗.

^{๑๒๑} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๗/๓๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๗/๔๗.

^{๑๒๒} บาลีคฤหะที่ปนิมหาคันฐี, ผูกที่ ๑๕.๑๖.

เช่นไรเมื่อพระองค์ได้ทราบแล้วจึงได้แสดงธรรมที่เหมาะสมแก่จริตของบุคคลนั้นจนนายแพยส์ผู้
ฉลาดตรวจสอบคุณงามความดีของโรคก่อนแล้วจึงทำการให้ยารักษาที่ถูกโรคแก่ผู้ป่วยนั้น ดังนั้นการ
แสดงธรรมในแต่ละครั้งพระองค์จึงได้ประสบผลสำเร็จตามความปรารถนา ทำให้ได้สาวมาเป็น
บริวารเป็นจำนวนมาก และศาสนาของพระองค์ก็ได้แพร่หลายกว้างขวางไปอย่างรวดเร็ว